

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 123, 2007

Φεμινιστικές προσεγγίσεις των μέσων επικοινωνίας. Από τη βεβαιότητα στη θεωρητική και μεθοδολογική αμηχανία

Κωνσταντινίδου Χριστίνα

<https://doi.org/10.12681/grsr.148>

Copyright © 2007 Χριστίνα Κωνσταντινίδου

To cite this article:

Κωνσταντινίδου, Χ. (2007). Φεμινιστικές προσεγγίσεις των μέσων επικοινωνίας. Από τη βεβαιότητα στη θεωρητική και μεθοδολογική αμηχανία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 123(123), 79-112.

doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.148>

Χριστίνα Κωνσταντινίδου*

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ. ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ
ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΑΜΗΧΑΝΙΑ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο πραγματεύεται τη σύνθετη σχέση μεταξύ των μέσων επικοινωνίας και του κοινωνικού φύλου και, πιο συγκεκριμένα, τα μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν την ανάλυση των κειμένων των μέσων και τη συμβολή τους στη διαμόρφωση του πολιτισμού και της σύγχρονης υποκειμενικότητας, στη συνάρθρωσή τους με τον προβληματισμό για τη δόμηση των έμφυλων ταυτοτήτων και τη νομιμοποίηση των ηγεμονικών ιδεολογιών για την αρρενωπότητα και τη θηλυκότητα. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται να καταδειχτεί με ποιο τρόπο οι σημαντικές μεταβολές που έχουν επέλθει τα τελευταία χρόνια στο χώρο των σπουδών φύλου και των μέσων επικοινωνίας, είτε στα πλαίσια της φεμινιστικής θεωρίας των μέσων είτε, ευρύτερα, στα πεδία των κοινωνικών επιστημών και των πολιτισμικών σπουδών, προσδιορίζουν τα θεωρητικά και εννοιολογικά εργαλεία για την ανάλυση του λόγου των μέσων, αλλά και τα ίδια τα αντικείμενα που συγκροτούν οι επιστημονικοί λόγοι και πρακτικές (φύλο, κείμενο, συγκείμενο, νόημα, λόγος, ιδεολογία κ.λπ.).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις σπουδές των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, το ζήτημα του νοήματος των συμβολικών προϊόντων αποτελεί κομβικό σημείο του προβληματισμού για τον κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό και ιδεολογικό τους

* Λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης.

1. Συνοπτική εκδοχή του άρθρου έχει ανακοινωθεί στη διημερίδα «Μέθοδοι έρευνας του κοινωνικού φύλου», που οργάνωσε το Πρόγραμμα Σπουδών «Το φύλο στις κοινωνικές επιστήμες» των Τμημάτων Κοινωνιολογίας, Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, στις 5-6 Οκτωβρίου 2007 στο Ρέθυμνο.

ρόλο ήδη από τη δεκαετία του 1950. Τότε πρωτο-εμφανίζονται ο θεωρητικός προβληματισμός και η κλασική ποσοτική μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου με κεντρικό στόχο να γίνει κατανοητή η επίδραση των ΜΜΕ στο κοινό και, κυρίως, η καταναλωτική και πολιτική συμπεριφορά του. Στην πραγματικότητα, όμως, θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 αλλά κυρίως τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 για μια πραγματικά σημαντική θεωρητική και εμπειρική προσπάθεια διερεύνησης, κατανόησης και ερμηνείας των σημασιολογικών πρακτικών και των ηγεμονικών λόγων των συμβολικών προϊόντων των μέσων.

Την ίδια εποχή, παράλληλα, οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες γνωρίζουν μια έκρηξη του φεμινιστικού προβληματισμού² γύρω από τα θέματα που αφορούν τις έμφυλες σχέσεις, την καταγωγή της ανδρικής κυριαρχίας, την πατριαρχική ιδεολογία, την κοινωνική δόμηση του φύλου, την κοινωνική διαδικασία συγκρότησης της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας κ.ά. Παρά τις διαφοροποιήσεις και τις διαμάχες μεταξύ των προσεγγίσεων, ο διάλογος μεταξύ φεμινισμού και κοινωνικών επιστημών, εδώ και τέσσερις σχεδόν δεκαετίες, έχει οδηγήσει σ' ένα γόνιμο προβληματισμό και έχει προσφέρει πολύτιμα στοιχεία και νέα γνωστικά πεδία. Είτε η προβληματική ορίζεται ως «αντιπαράθεση μεταξύ βιολογικού και ιστορικοκοινωνικού προσδιορισμού» (Σκουντέρη-Διδασκάλου, 1978), είτε ως «μετάβαση από τις γυναικείες σπουδές και τις οικονομικές θεωρίες, στις σπουδές φύλου σε συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα»,³ είτε ως αντίστιξη μεταξύ «ουσιοκρατίας και κονστρουκτιβιστικού μεταδομιστικού φεμινισμού» (Αθανασίου, 2006) η συζήτηση για τις

2. Θα ήταν ακριβέστερο βέβαια αντί να μιλάμε για φεμινισμό στον ενικό αριθμό να τονίζουμε ότι πρόκειται για φεμινισμούς. Μ' αυτό θέλουμε να πούμε ότι δεν πρόκειται για έναν ενιαίο φεμινιστικό προβληματισμό, αλλά για ένα διαρκώς διευρυνόμενο πεδίο θεωρητικού, ακαδημαϊκού κυρίως, στοχασμού, το οποίο βρίσκεται σε άμεση ή έμμεση συνάφηση με την ανάπτυξη των διάφορων τάσεων του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος (βλ., σχετικά, Ψαυρά, 1993· Αθανασίου, 2006).

3. Στην κοινωνική ανθρωπολογία, για παράδειγμα, πολύ σχηματικά, η «ανθρωπολογία των γυναικών» είχε ως στόχο να καταστήσει ορατές τις γυναίκες στο χώρο της ανθρωπολογικής μελέτης και αφορούσε τη διερεύνηση της κοινωνικής θέσης των γυναικών, τους γυναικείους ρόλους κ.λπ. Η «φεμινιστική ανθρωπολογία» ή «ανθρωπολογία του φύλου» υπερβαίνει το ζήτημα της ανάλυσης της θέσης των γυναικών και στρέφεται στη μελέτη του φύλου και των κοινωνικών σχέσεων που το συγκροτούν, το ρόλο του φύλου στη δόμηση των ανθρώπινων κοινωνιών, της ιστορίας τους, των ιδεολογιών τους και των συμβόλων τους, των οικονομικών συστημάτων και πολιτικών δομών κ.λπ. Βλ. σχετικά Moore (1988, σ. 6), Μπακαλάκη (1994), Παπαταξιάρχης (1992).

έμφυλες ταυτότητες και ανισότητες έχει εμπλουτιστεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια ορίζοντας ένα πεδίο έρευνας που δημιουργεί μια ουσιαστική προοπτική διεπιστημονικής θεώρησης των έμφυλων σχέσεων.

Η σύζευξη των πεδίων των σπουδών φύλου και των σπουδών των μέσων επικοινωνίας, που συνήθως οριοθετεί το χώρο των *φεμινιστικών προσεγγίσεων των μέσων*, έχει δώσει μια μακρά σειρά θεωρήσεων και εμπειρικών διερευνήσεων σ' ό,τι αφορά το ζήτημα της απεικόνισης, αναπαράστασης των φύλων ή της συγκρότησης των έμφυλων ταυτοτήτων ή υποκειμενικοτήτων και της συμβολής των ΜΜΕ στη νομιμοποίηση των κυρίαρχων νοηματοδοτήσεων της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας αλλά και την αντίσταση στον ηγεμονικό λόγο για τις έμφυλες διαφορές. Κεντρική σημασία εδώ έχει ο τρόπος με τον οποίο εισάγεται η κατηγορία «φύλο» στις σπουδές των μέσων και των πολιτισμικών σπουδών και κυρίως η αμφισβήτηση της ουσιοκρατικής θεώρησης του φύλου, η οποία τίθεται στο επίκεντρο του φεμινιστικού προβληματισμού από τη δεκαετία του 1970, αλλά παίρνει μια σαφή «αποδομητική» στροφή μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980.

Σ' ό,τι αφορά πιο ειδικά τις θεωρίες για την παραγωγή του νοήματος μάς ενδιαφέρουν δύο μείζονες θεωρητικές «στροφές», οι οποίες οριοθετούν σχετικά διακριτές φάσεις στις σπουδές των μέσων και οδηγούν στην υιοθέτηση διακριτών μεθοδολογικών προσεγγίσεων.

Η πρώτη είναι η «*κονστρουκτιβιστική*» *στροφή*, η οποία, στο πλαίσιο ανάπτυξης μιας ολοκληρωμένης θεωρίας του λόγου, εισάγει, από τη μια, τον προβληματισμό για την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας και, συνεπώς, την κοινωνική δόμηση του φύλου και των έμφυλων διαφορών ως κατηγοριών γλωσσικά κατασκευασμένων, και, από την άλλη, την εννοιολόγηση των μέσων μαζικής επικοινωνίας ως θεσμών που δεν αντανακλούν ή διαστρεβλώνουν απλώς την πραγματικότητα αλλά συμμετέχουν ενεργητικά στην κοινωνική κατασκευή της. Σ' αυτήν τη φάση, εξακολουθούν να κυριαρχούν κειμενοκεντρικές προσεγγίσεις στην ανάλυση του νοήματος των προϊόντων των μέσων, αλλά, χωρίς να εγκαταλείπονται οι κλασικές ποσοτικές αναλύσεις περιεχομένου, υιοθετούνται ολοένα και συχνότερα δομικές αναλύσεις, όπως η σημειωτική, η αφηγηματολογία, η ανάλυση λόγου κ.λπ.

Τη δεύτερη στροφή μπορούμε να την αποκαλέσουμε «*συγκειμενική*» ή «*προσληπτική*» *στροφή*. Σ' αυτήν τη φάση η προσέγγιση του νοήματος των συμβολικών προϊόντων των μέσων υπερβαίνει την κειμενοκεντρική λογική που κυριαρχούσε μέχρι τότε, προτάσσοντας ως κεντρική τη θεωρία της πρόσληψης και τον ενεργητικό ρόλο που παίζουν τα έμφυλα υποκεί-

μενα στη συγκρότηση του νοήματος και της ίδιας της υποκειμενικότητάς τους. Σ' αυτήν τη φάση, χωρίς να εγκαταλείπονται οι αναλύσεις περιεχομένου και οι δομικές αναλύσεις λόγου, τείνει να κυριαρχήσει η εθνογραφική επιτόπια έρευνα.

Τέλος, εδώ και αρκετά χρόνια, που, υπό το πρίσμα της κριτικής επισκόπησης των συγκεκριμένων τεχνικών ανάλυσης αλλά και της αποδόμησης της ουσιοκρατικής θεώρησης της έμφυλης υποκειμενικότητας, η αισιοδοξία τόσο για τις κονστρουκτιβιστικές κειμενοκεντρικές αναλύσεις όσο και για τις εθνογραφικές έρευνες έχει μετριαστεί αποφασιστικά, τίθεται ολοένα και συχνότερα σε αμφισβήτηση η λογική που διέπει τις μέχρι τώρα καθιερωμένες μεθόδους ανάλυσης και αναδεικνύεται μια νέα τάση προσέγγισης του νοήματος των συμβολικών προϊόντων των μέσων. Αυτή η τάση, γιατί δεν πρόκειται για σαφή μεθοδολογική πρόταση, που προσωρινά μπορούμε να ονομάσουμε «εθνογραφική ανάλυση της ασταθούς χρήσης/κατανάλωσης των μέσων», προτείνει κάποιες εναλλακτικές κατευθύνσεις, χάρη κυρίως στην προοπτική εφαρμογής ποιοτικών πολυμεθοδολογικών μεθόδων και εργαλείων.⁴

Στη συνέχεια, αφού αναφερθούμε συνοπτικά στα πορίσματα των ερευνών των δύο πρώτων φάσεων, θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στα θεωρητικά και μεθοδολογικά ερωτήματα που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές στην τρίτη «αναστοχαστική» φάση.

1. ΚΕΙΜΕΝΟΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Σχηματικά, οι κειμενοκεντρικές ερευνητικές προσπάθειες επικεντρώνονται στο γραπτό λόγο, τη σταθερή ή κινούμενη εικόνα και στη μεταξύ τους

4. Στην πραγματικότητα, παρόλο που, με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία, μπορούμε να διακρίνουμε ποιες μέθοδοι ανάλυσης φαίνονται να νομιμοποιούνται ως εγκυρότερες σε διάφορες χρονικές περιόδους, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τον αγγλοσαξονικό χώρο και τις ευρωπαϊκές χώρες (βλ., ενδεικτικά, Titscher et al., 2000), εντούτοις, σήμερα εξακολουθούν να συνυπάρχουν ανταγωνιστικές αναλυτικές/μεθοδολογικές προσεγγίσεις καθεμία από τις οποίες ακολουθεί τις δικές της μεθόδους έρευνας και τις δικές της υποθέσεις, και οι οποίες συχνά εμπλέκονται σε σύνθετες θεωρητικές και μεθοδολογικές διαμάχες. Ενώ, λοιπόν, λογικά, θα περιμέναμε ότι μια μέθοδος έρευνας θα είχε την τάση να αποσυρθεί στο βαθμό που δεν ικανοποιεί πλέον τις απαιτήσεις που θέτουν οι σύγχρονες σπουδές των μέσων, στο χώρο έρευνας που μας ενδιαφέρει δεν παρατηρείται μια γραμμική διαδοχή διαφοροποιημένων ερευνητικών εργαλείων καθώς αυτά συνυπάρχουν και μάλιστα, αρκετά συχνά, συνδυάζονται διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην ίδια ερευνητική προσπάθεια. Ειδικά, για τις φεμινιστικές σπουδές των μέσων και ιδιαίτερα της τηλεόρασης, δες ενδιαφέρουσα επισκόπηση στο Mumford (1998), καθώς, επίσης, Fenton (1995) και Jones (1999).

σχέση. Αναλύουν δηλαδή το κείμενο (εφημερίδες, βιβλία, έντυπα, διαφημίσεις, κινηματογραφικά έργα, τηλεοπτικές σειρές κ.λπ.), κατά κανόνα, σε πλήρη αυτοτέλεια από τις συνθήκες παραγωγής και πρόσληψής του.

Οι κειμενοκεντρικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις χωρίζονται σε δύο βασικές κατηγορίες που αντιστοιχούν σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετες θεωρήσεις για τα μέσα, τη σχέση τους με την πραγματικότητα και την ιδεολογική δόμηση του λόγου τους:

- α) αυτές που συμβατικά θα ονομάσουμε κλασικές αναλύσεις περιεχομένου ή θεματικές αναλύσεις με στατιστική ή όχι επεξεργασία των δεδομένων, και
- β) τις δομικές αναλύσεις, οι οποίες συνδέονται με την κονστρουκτιβιστική στροφή και οι οποίες χρησιμοποιούν κυρίως σημειολογικές μεθόδους, ανάλυση λόγου (discourse analysis), αναλύσεις της αφηγηματικής δομής, ρητορικές, υφολογικές ή κειμενογλωσσολογικές αναλύσεις, ανάλυση της επιχειρηματολογίας (argumentation analysis), τη σημειωτική αφηγηματολογία του Greimas κ.ά.

Στην πρώτη περίπτωση, που αφορά κατά κανόνα τις κλασικές αναλύσεις περιεχομένου, ο λόγος των συμβολικών προϊόντων των μέσων αναλύεται ως να είναι κατά κάποιο τρόπο ψευδής σε σχέση με το «πραγματικά πραγματικό» – μια πραγματικότητα δηλαδή που υπάρχει πριν και ανεξάρτητα από τη διαδικασία σημασιοδότησης (Bennett, 1982, σ. 295) και εξυπονοείται ότι είναι δυνατή η καταγραφή της – αντικειμενικά, όπως πραγματικά υπάρχει «εκεί έξω».⁵

Στο πεδίο της ανάλυσης των έμφυλων σχέσεων,⁶ οι ερευνητές στις πρώιμες αναλύσεις, χρησιμοποιώντας μία ή συνδυασμό περισσότερων από τις κλασικές αναλυτικές κατηγορίες («την απουσία», «τη διαστρέβλω-

5. Όπως τονίζει ο Bennett (1982, ό.π.), εδώ η αναλογία του «καθρέφτη» της «αισιόδοξης» εκδοχής της φιλελεύθερης πλουραλιστικής θεωρίας δεν εγκαταλείπεται, αλλά, μάλλον, επαναδιατυπώνεται: εξυπονοείται ότι υπάρχουν μέσα ή περιεχόμενα που παραμορφώνουν («ψευδείς καθρέφτες») και άλλα που καθρεφτίζουν πραγματικά χωρίς διαστρεβλώσεις. Αλλά η πιθανότητα μιας μορφής αντανάκλασης που αυθεντικά αναπαριστά ή καθρεφτίζει την πραγματικότητα παραμένει ως το σημείο αναφοράς έναντι του οποίου μπορούν να εκτιμηθούν τα παραμορφωτικά αποτελέσματα τέτοιων «καθρεφτών». Ο χώρος της ιδεολογίας, ως χώρος πάλης, ορίζεται όχι με την έννοια των ανταγωνιστικών συστημάτων σημασίας που εμπλέκονται σε πάλη αλλά από την απλή αντίθεση μεταξύ «αλήθειας (vs) ψεύδους».

6. Για λεπτομερή ανάλυση αυτής της κατηγορίας ερευνών και εκτενή βιβλιογραφία βλ. Κωνσταντινίδου, 1992, 1998.

ση», «την αντανάκλαση των κοινωνικών αξιών»⁷ και «τη συμβολική εκμηδένιση ή εξουδετέρωση»⁸) συνοπτικά υποστηρίζουν ότι στατιστικά οι άνδρες εμφανίζονται συχνότερα, ενώ οι γυναίκες αγνοούνται, ότι τα μέσα προβάλλουν μια μη ρεαλιστική εικόνα των γυναικών και των κοινωνικών μεταβολών προβάλλοντας ακατάπαυστα «παραδοσιακές» στερεότυπες εικόνες ότι τα μέσα δημιουργούν και ενισχύουν τη στερεότυπη εικόνα της γυναίκας νοικοκυράς και μητέρας και η παρουσίαση των γυναικείων ρόλων είναι διαστρεβλωμένη αφού δεν αντανakλά την πραγματική θέση των γυναικών ούτε την επίδραση που έχουν οι ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές σ' αυτήν εδώ και αρκετές δεκαετίες. Με τον ίδιο τρόπο, η χρήση της «θηλυκότητας» ως σχεδόν αποκλειστικού κριτηρίου για ν' αποφασιστεί κατά πόσο αξίζει να αποδοθεί στις γυναίκες κάποια θέση στο μεντιακό σύμπαν συνιστά, κατά την άποψη των μελετητών, έναν έμμεσο υπερτονισμό της στερεότυπης εικόνας των γυναικών· και αυτή η μεταχείριση θεωρείται ότι ενισχύει την εξάρτηση και την υποτελή τους θέση κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ανακόπτεται και να περιορίζει την ανάπτυξη της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων.

Σε μεταγενέστερες, περισσότερες ποιοτικές θεματικές αναλύσεις περιοχόμενου, τονίζεται ότι δεν αρκεί η ποσοτική παρουσία των γυναικών σε μη παραδοσιακούς ρόλους για να έχουμε «πιστή αντανάκλαση της πραγματικότητας», «δικαιότερες» αναπαραστάσεις των γυναικών και «εκσυγχρονισμό» των μηνυμάτων των ΜΜΕ. Κατά τη γνώμη των περισσότερων μελε-

7. Εδώ, θεωρείται ότι τα ΜΜΕ προσπαθούν συνεχώς να αντανakλούν τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες προκειμένου να προσελκύσουν το κοινό τους. Αυτές οι ιδέες και τα ιδανικά είναι ενσωματωμένα στη συμβολική αναπαράσταση της κοινωνίας αλλά δεν αποτελούν απεικόνιση της ίδιας της αντικειμενικής πραγματικότητας. Μ' αυτήν την έννοια, η ανάλυση περιοχόμενου, πρέπει ν' αναζητά ποια πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης είναι ηθικά αποδεκτά και επιθυμητά μέσω της προβολής των κυρίαρχων απεικονίσεων και όχι αν οι κυρίαρχες εικόνες αποτελούν διαστρέβλωση ή πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας. Επίσης, τονίζει ότι πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψη και η έννοια της «πολιτισμικής υστέρησης» (cultural lag), μιας δηλαδή χρονικής βραδυπορίας μεταξύ των πραγματικών μεταβολών και της συμβολικής τους αναπαράστασης αφού συχνά τα ΜΜΕ προβάλλουν παραδοσιακότερα πρότυπα.

8. Η Tuchman (1978), χρησιμοποιώντας τον όρο symbolic annihilation, υποστηρίζει ότι όπως η παρουσία στα ΜΜΕ σηματοδοτεί την κοινωνική ύπαρξη, «αναγγέλλει» δηλαδή στο κοινό ότι αυτός ο τρόπος ύπαρξης ή αυτός ο ρόλος ή συμπεριφορά συνιστούν κοινωνικές αξίες και αξιολογούνται θετικά, έτσι και η υπο-παρουσία, η καταδίκη, η αποδοκιμασία και η στερεοτύπηση σηματοδοτούν τη συμβολική εξουδετέρωση των γυναικών καθώς συλλαμβάνουν συμβολικά την πραγματική τους θέση στις σύγχρονες κοινωνίες.

τητών, οι γυναίκες στα μέσα εμφανίζονται ως μια σύνθετη εικόνα που συνταιριάζει διάφορα πρότυπα και ποικίλους ρόλους. Μ' αυτήν την έννοια, συναρθρώνονται τα παλαιότερα και νεότερα θέματα του «φιλελεύθερου φεμινισμού» (η εργαζόμενη γυναίκα, η απελευθερωμένη γυναίκα κ.λπ.) και τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της «θηλυκότητας». Έτσι, στα πλαίσια ενός «αυθόρμητου» φεμινισμού ή φεμινισμού κοινής λογικής (Κωνσταντινίδου, 1998), όπου κυριαρχεί το ψευδο-δίλημμα «ισότητα ή διαφορά» (Van Zoanen, 2001), ουσιαστικά συναρθρώνονται δύο βασικές αντιλήψεις: η μια διεκδικεί την ισότιμη ενσωμάτωση των γυναικών στην «ανδρική» κοινωνία. Η άλλη επιδιώκει να προστατεύσει και ν' αναπτύξει μια γυναικεία «ιδιαιτερότητα». Η πρώτη θεωρεί απαραίτητη την πολιτική, επαγγελματική, και πολιτισμική ισοτιμία και επιδιώκει την με ίσους όρους ένταξη των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες, δίνοντας έμφαση στην ισότητα ενώπιον των νόμων και την ισότητα των ευκαιριών. Η άλλη, όπως διαμορφώνεται και εκφράζεται στα μέσα, μεταδίδει την αρχετυπική εικόνα των γυναικών, την έννοια της θηλυκότητας, που εξαιρεί την ομορφιά, τη γυναικεία φύση και τη γυναικεία ψυχή, τη μητρότητα, τον ιδιαίτερο ρόλο των γυναικών στην οικογένεια κ.λπ., νομιμοποιώντας τις έμφυλες διακρίσεις ως συνέπεια των βιολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Η δεύτερη γενιά των κειμενοκεντρικών ερευνών (θεματικές, σημειολογικές, αφηγηματολογικές, ερμηνευτικές κ.λπ.) επιχειρεί να ξεφύγει από την προβληματική της ποσοτικής μέτρησης των κλασικών αναλύσεων περιεχόμενου. Επίσης, ασκώντας αυστηρή κριτική στην επιστημολογία των ΜΜΕ, την έννοια της ιδεολογίας και τις μεθοδολογικές παραδοχές που διέπουν τις κλασικές αναλύσεις περιεχόμενου, οι ερευνητές αυτού του πεδίου τονίζουν ότι η πραγματικότητα δεν πρέπει να θεωρείται απλά ως ένα δεδομένο σύνολο γεγονότων και η λειτουργία των μέσων δεν ανάγεται απλά στη μετάδοση ή διαστρέβλωση ενός προϋπάρχοντος νοήματος. Αντίθετα, η έννοια του λόγου, που είναι κεντρική εδώ, δίνει έμφαση στο γεγονός ότι οι διαμεσολαβημένες γλωσσικές πρακτικές δεν εξαρτώνται ή «μιλούν για» μια πραγματικότητα που συμβαίνει «εκεί έξω», αλλά στην πράξη συγκροτούν αυτήν την πραγματικότητα κατά τη διαδικασία της επικοινωνίας. Η θεμελιώδης λοιπόν παραδοχή που διέπει τις κονστрукτιβιστικές προσεγγίσεις είναι ότι οι ρηματικές πρακτικές των μέσων κατασκευάζουν την κοινωνική πραγματικότητα μέσα από προνομιακές προοπτικές, «κατευθύνοντας» το κοινό σε «προτιμώμενα» νοήματα, συσκοτίζοντας και απονομιμοποιώντας τα εναλλακτικά νοήματα (Hall, 1997). Το ερώτημα, λοιπόν, που εγείρεται σε τέτοιου τύπου αναλύσεις είναι πώς οι σημασιοδοτικές πρακτικές παράγουν υπαινικτικά ηγεμονικές

ιδεολογίες του φύλου, δίνοντας προτεραιότητα σε ορισμένες αναπαράστασεις του έμφυλου υποκειμένου και απονομιμοποιώντας άλλες. Έτσι, το επίκεντρο της ανάλυσης μετατοπίζεται από την «καταμέτρηση» και «κατηγοριοποίηση» του περιεχομένου στο πώς κατασκευάζεται το νόημα της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας και πώς συγκροτούνται στο σύμπαν των μέσων οι έμφυλες ταυτότητες και διαφορές.

Κεντρική θέση των φεμινιστικών προσεγγίσεων αυτής της περιόδου, οι οποίες ξεφεύγουν πλέον από το δίλημμα μεταξύ «αλήθειας» και «ψεύδους» των κυρίαρχων εικόνων, είναι ότι «η Γυναίκα παράγεται ως κατηγορία και αυτό προσδιορίζει την υποτελή θέση των γυναικών». Για τη Rakow (1986), για παράδειγμα, η πολιτισμική δημιουργία δύο διακριτών και ασύμμετρων φύλων χρησιμεύει ως οργανωτική αρχή που ενεργεί σε πολλά επίπεδα αφού το φύλο είναι ταυτόχρονα ένα σύνολο κοινωνικών πρακτικών και ένα σύστημα πολιτισμικών νοημάτων. Όπως έχει αναλυθεί εκτενώς αλλού (Κωνσταντινίδου, 1998, 2007), ο λόγος των μέσων (π.χ. οι πρακτικές και μηχανισμοί κατασκευής των ειδήσεων, οι θεματογραφικές επιλογές, η δομή της γλώσσας, η εικονογράφηση, η τιτλοφόρηση, η σελιδοποίηση, η οπτικοποίηση κ.λπ.), συνιστά μια διαδικασία συγκρότησης ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων που ταξινομεί τους άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικές και άνισες κατηγορίες. Αυτή η δυαδικότητα αποδίδει στις γυναίκες μια σειρά ιδιοτήτων, ενδιαφερόντων, χαρακτηριστικών, θέσεων κ.λπ. που τελικά τις καθολικοποιεί και τις συγκροτεί σε ξεχωριστή (από τους άνδρες), ενιαία και «φυσική» κατηγορία (το σημαίνουν «η Γυναίκα»). Οι γυναίκες μοιράζονται μια κοινή ουσία που υπερβαίνει τις μεταξύ τους διαφορές ενώ το αρσενικό/ανδρικό φέρει τη συνέμφαση του γενικού αφού δεν παύει ταυτόχρονα να προσδιορίζει το ανθρώπινο είδος. Μ' αυτήν την έννοια, ο άνδρας φέρει το σύνολο του νοήματος, είναι το μη ειπωμένο, το άρρητο στις έμφυλες κατηγορίες και δεν κατηγοριοποιείται. Το φύλο όταν εννοιολογείται με αυτόν τον τρόπο δεν ταξινομεί απλώς τα αντικείμενα ούτε προδιαγράφει τους κανόνες για την αναπαράστασή τους. Επενδύει ένα ολόκληρο σύμπαν από αντικείμενα και συμπεριφορές με αρσενικές και θηλυκές ιδιότητες και χαρακτηριστικά, τα περισσότερα από τα οποία παραμένουν αδήλωτα. Μέσα σ' αυτόν τον κώδικα, μόνο αυτοί που έχουν την εξουσία να ονοματίζουν παραμένουν ασημάδευτοι, αδιαμεσολάβητοι και α-σώματα (disembodied). Μ' αυτήν την έννοια, οι φεμινιστικές αποδομήσεις της συμβολικής οικονομίας επιχειρούν να διαρρήξουν το μύθο της ανδρικής «μη-προοπτικής» (aperspectivity), την άποψη δηλαδή, ότι η κυρίαρχη άποψη είναι η αδέσμευτη και αμερόληπτη οπτική (Βλ. Jansen, 1989, σ. 201, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

Σύμφωνα με τους ερευνητές αυτού του πεδίου, η κατασκευή του φύλου και η κατασκευή των σχέσεων ανδρών και γυναικών ως σημειωτικού συστήματος που ταξινομεί τους άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικές κατηγορίες, είτε στο ρητό επίπεδο του λόγου είτε ως δομικό στοιχείο του λόγου, έχει δύο αλληλένδετες ιδεολογικές συνέπειες: α) τη διάκριση μεταξύ ανδρικού και γυναικείου κόσμου και την ταύτισή της με τη διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, και β) μια συνεχή πράξη ιεράρχησης των όρων των δύο αυτών διαξενικτικών κατηγοριών. Και μολονότι, πολλές φορές, υπάρχει ένας ιδεολογικός «διχασμός» ανάμεσα σε αντιφατικές αναπαραστάσεις του ιδιωτικού, αφού δεν λείπουν στοιχεία που αναπαράγουν μια «αντισταθμιστική» μυθολογία για την ιδιωτική ζωή, ως χώρου της προσωπικής ικανοποίησης και της ατομικής πληρότητας επενδυσμένου με συναισθηματικές συνεκφάνσεις («ο έρωτας», «το παιδί», «το σπιτικό»), η αξιολογική προτεραιότητα του «ανδρικού» προτύπου και του δημόσιου χώρου είναι αναμφισβήτητη. Αυτή η διαδικασία συστηματικής διαφοροποίησης ανδρών και γυναικών, κατά τους ερευνητές, εδραιώνει μια ιδεολογία ανδρικής ανωτερότητας που αποδίδει ως προφανές και φυσικό στον άνδρα το προνόμιο της πράξης και στη γυναίκα το ρόλο της αναπαράστασης και της απραξίας. Το σημαίνον Γυναίκα αποτελεί τον αρνητικό πόλο σε μια σειρά από ιεραρχικές αντιθέσεις: δραστηριότητα/παθητικότητα, πολιτισμός/φύση, μυαλό/καρδιά, λόγος/πάθος κ.ά.

2. Η ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ: Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ

Είναι αλήθεια ότι η κριτική των δομικών αναλύσεων και κυρίως της σημειωτικής για τις κλασικές αναλύσεις περιεχομένου και την αποτυχία τους να κατανοήσουν και να αναλύσουν τη συνθετότητα των κειμένων και τα ζητήματα αναπαράστασης στην παραγωγή του νοήματος οδήγησε τις σπουδές των μέσων σε γόνιμα συμπεράσματα ως προς τη συγκρότηση του κυρίαρχου ηγεμονικού λόγου για το κοινωνικό φύλο και, ευρύτερα, για την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Όμως, η ανάλυση ενός κειμένου ή corpus κειμένων δεν επιλύει, έστω προσωρινά, τα προβλήματα που θέτει το ζήτημα της παραγωγής του νοήματος. Έτσι, οι κειμενοκεντρικές μέθοδοι αρχίζουν να κατακρίνονται ότι χειρίζονται τα κείμενα ως δομές χωρίς υποκείμενο και ότι «αντιλαμβάνονται» το περιεχόμενο των μέσων ως μονοδιάστατο μήνυμα το οποίο γίνεται κατανοητό παντού και πάντα το ίδιο με συνέπεια το κοινό να εμφανίζεται σχετικά παθητικό και αμέτο-

χο στη διαδικασία παραγωγής του νοήματος. Συνεπώς, η αδυναμία των κειμενοκεντρικών μεθόδων να εντάξουν στο θεωρητικό τους οπλοστάσιο και τους μεθοδολογικούς τους προβληματισμούς την κοινωνική σχέση μεταξύ παραγωγών, κειμένων και κοινού θεωρείται πλέον καίριας σημασίας. Επιπλέον, ασκείται αυστηρή κριτική στην άποψη ότι οι ερευνητές –και κυρίως οι φεμινίστριες ερευνήτριες– κατέχουν μια προνομιούχο θέση σε σχέση με το κοινό, με την έννοια ότι είναι σε θέση να αντιληφθούν το νόημα και την ιδεολογική δόμηση των κειμένων των μέσων, δεν επηρεάζονται από αυτά και, άρα, εξυπονοείται ότι οι επιδράσεις είναι καταστροφικές για τις γυναίκες αλλά όχι για αυτές.

Οι έντονες αμφισβητήσεις, οι οποίες διατυπώνονται ολοένα και πιο συχνά από το τέλος της δεκαετίας του 1970 και οι οποίες παίρνουν συγκεκριμένη ερευνητική μορφή και κατεύθυνση προσδίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη θεωρία της πρόσληψης, σταδιακά επιτρέπουν την αναθεώρηση σε πολλαπλά επίπεδα και μεθόδους. Πράγματι, η δεκαετία του 1980 αποτελεί αφετηρία για τη συστηματοποίηση ενός προβληματισμού στο χώρο των σπουδών των μέσων και πιο ειδικά των ριζοσπαστικών προσεγγίσεων γύρω από το νόημα που παράγουν τα μέσα και το ρόλο των διαφόρων κατηγοριών κοινού στη συγκρότησή του. Στην πραγματικότητα, παρατηρείται μια σημαντική μεταστροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος από την ανάλυση των μηχανισμών και τεχνικών κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας και αναπαραγωγής της ιδεολογίας στο ζήτημα της παραγωγής των έμφυλων ή άλλων κοινωνικών ταυτοτήτων και της κατασκευής των νοημάτων από τις διαφοροποιημένες κοινωνικές κατηγορίες κοινού.

Στο επίκεντρο των συζητήσεων και αντιπαραθέσεων που ενδιαφέρουν τις φεμινιστικές προσεγγίσεις βρίσκεται ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών αναζητήσεων που αφορούν κυρίως την αντι-ουσιακρατική εννοιολόγηση του κοινωνικού φύλου, την παραγωγή των έμφυλων ταυτοτήτων μέσω της γλώσσας και του λόγου που παράγουν οι κοινωνικοί θεσμοί, την πολιτική της σημασιοδότησης και τη δυναμική επίδραση του λόγου των ΜΜΕ, αλλά και την απόλαυση των κειμένων και την αντίσταση στην προτιμητέα ανάγνωση των μηνυμάτων. Ο προβληματισμός αυτός, που αναπτύσσεται κυρίως στο χώρο των πολιτισμικών σπουδών, έχει σαφώς επηρεαστεί από τη λογοτεχνική ανάλυση και το ευρύτερο φιλοσοφικό κίνημα του αποδομισμού αλλά συνδέεται εξίσου στενά με τη φεμινιστική επιστημολογία και τη θεωρία συγκρότησης των υποκειμένων. Ο νέος αυτός θεωρητικός προσανατολισμός, από τη μια απορρίπτει τις γενικές θεωρίες καθολικής ισχύος (Fraser, Nicholson, 1988), και από την άλλη μετασχηματίζει και σχετικοποιεί τις μεθόδους ανάλυσης των κειμένων των μέσων.

Οι μελέτες αυτές, που θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε στο πεδίο μιας νέας «θεωρίας της πρόσληψης» (reception analysis) ή στην κατηγορία των «νέων ερευνών κοινού» (new audience research),⁹ επιχειρούν να δώσουν απάντηση στο μείζον ζήτημα της παραγωγής του νοήματος και της ανάλυσης κειμένου υπό το πρίσμα της σχέσης κοινού και μεντιακής κουλτούρας, δηλαδή, το «φαύλο κύκλο», σύμφωνα με τον ορισμό της Williamson (2001, σ. 29), με τον οποίο τα πολιτιστικά προϊόντα των μέσων αποκτούν το νόημά τους από τους έμφυλους αναγνώστες, ενώ τα κείμενα των μέσων, ταυτόχρονα, δίνουν νόημα σε αυτούς, τους συγκροτούν δηλαδή ως αναγνώστες αλλά και ως έμφυλα υποκείμενα τοποθετημένα σε συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας και υποτέλειας.

Έτσι, εκτός από τη γενική διαπίστωση των διαφόρων κονστρουκτιβιστικών προσεγγίσεων ότι τα κείμενα κατασκευάζουν θέσεις υποκειμένου και τον ιδανικό αναγνώστη «αποκλείοντας» με αυτόν τον τρόπο τους «άλλους», ο μεταδομισμός και η θεωρία της πρόσληψης υποστηρίζουν ότι το νόημα ενός μηνύματος που «μεταφέρουν» τα μέσα, όπως και όλες οι συμβολικές μορφές, δεν είναι στατικό, οριστικά παγιωμένο και ορατό σε όλους, αλλά θα πρέπει να αντιμετωπίζεται περισσότερο ως ένα σύνθετο, μεταβαλλόμενο φαινόμενο που ανανεώνεται συνεχώς και σε κάποιο βαθμό μετασχηματίζεται, από την ίδια τη διαδικασία της ερμηνείας και επανερμηνεύσης και από τις πολιτιστικές πρακτικές της καθημερινότητας. Μ' άλλα λόγια, το νόημα του κειμένου που προκύπτει από την ανάγνωση είναι το αποτέλεσμα της «διαπραγμάτευσης» μεταξύ του κειμένου και του κοινωνικά κατασκευασμένου αναγνώστη ή, σύμφωνα με τον ορισμό του Schröder (1994), προκύπτει από τη συνάρθρωση των ρεπερτορίων των χρηστών,¹⁰ ή των ερμηνευτικών κοινοτήτων, με τα ρεπερτόρια των μέσων.

Σ' αυτό το πλαίσιο, τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 παρατηρήθηκε πραγματική έκρηξη στην παραγωγή ερευνών κοινού που επιχείρησαν να διερευνήσουν τις «διαφορετικές (από την λογική του κεφαλαίου και της

9. Για κριτική επισκόπηση των αναλύσεων αυτών στο χώρο των μέσων βλ. Κωνσταντινίδου (2002, 2003).

10. Τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια ενός υποκειμένου προκύπτουν από τη γλωσσική κοινότητα ως ολότητα, από τις πολιτισμικές τοποθετήσεις (cultural positionings) που συγκροτούνται κατά τη διάρκεια της ζωής του (κατά φύλο, φυλή, τάξη, εθνικότητα κ.λπ.), δηλαδή από τη σωρευτική κοινωνική και πολιτισμική εμπειρία τους, από τις επικοινωνιακές διαντιδράσεις μεταξύ των (δηλ. ομάδων που συγκροτούνται από την κοινή χρήση των προϊόντων των μέσων) και των κοινωνικών κοινοτήτων της καθημερινής ζωής και, τελικά, από τη μοναδική συνάρθρωση αυτών των επιδράσεων, όπως συγκροτούνται από το έμφυλο υποκείμενο σε κάθε μοναδική χρονική στιγμή.

μεγιστοποίησης του κέρδους) λογικές» της πολιτισμικής κατανάλωσης. Μεθοδολογικά, οι ερευνητές αποφεύγουν συνήθως τη χρήση του ερωτηματολογίου των κλασικών εμπειρικών εργασιών της θεώρησης των «χρήσεων και ικανοποιήσεων» και χρησιμοποιούν ποιοτικές εθνογραφικές μεθόδους σε μικρότερη κλίμακα. Οι ερευνητές, μέσω της συνάρθρωσης της κοινωνιολογικής έρευνας με την ανθρωπολογία, χρησιμοποιούν τις συνεντεύξεις σε βάθος και τη συμμετοχική παρατήρηση ατόμων ή ομάδων ως τρόπο αποκάλυψης των νοημάτων που μικρές κοινωνικές ομάδες (κατά εθνότητα, φυλή, φύλο, ηλικία κ.λπ.) σε συγκεκριμένα κοινωνικο-ιστορικά συμφραζόμενα παράγουν από τα κείμενα των ΜΜΕ. Στόχος τους είναι να διερευνηθούν οι ιστορικά και κοινωνικά τοποθετημένοι άνθρωποι σε πραγματικές συνθήκες, αναγνωρίζοντας τις διαφορές μεταξύ τους παρά την ένταξή τους σε μια κοινωνική δομή (Fiske, 2000, σ. 101).¹¹ Σε ό,τι αφορά ειδικά το χώρο της φεμινιστικής ανάλυσης της πρόσληψης διαγράφεται έντονα η τάση αμφισβήτησης και αναθεώρησης των πορισμάτων της φεμινιστικής κριτικής των δεκαετιών 1960-1970, σύμφωνα με τα οποία, όπως είδαμε, τα μέσα, ως ένας από τους σημαντικότερους κοινωνικοποιητικούς φορείς της πατριαρχικής εξουσίας, νομιμοποιούν και αναπαράγουν την ιδεολογία της γυναικείας υποτέλειας. Στις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν σε κλασικά «γυναικεία» πολιτιστικά προϊόντα, όπως είναι τα λαϊκά ρομάντζα τύπου «*Άρλεκιν*», «*Βίπερ Νόρα*» κ.λπ., ή οι τηλεοπτικές σαπουνόπερες και τα γυναικεία περιοδικά, ενώ αναγνωρίζεται η ιδεολογική πρόθεση των μέσων υπέρ της αναπαραγωγής των έμφυλων διακρίσεων και της ιδεολογίας των έμφυλων διαφορών, επιχειρείται να τεκμηριωθεί εμπειρικά ότι η ανάγνωση που πραγματοποιούν οι γυναίκες έχει συχνά εναλλακτικό ή και ανατρεπτικό χαρακτήρα και συμβάλλει στη νομιμοποίηση των γυναικείων φαντασιώσεων με, συχνά, απελευθερωτικό αποτέλεσμα.

Οι περισσότερες ερευνήτριες,¹² ενώ αναγνωρίζουν ότι οι επιταγές της αγοράς συνεπάγονται μια αύξουσα τυποποίηση των πολιτιστικών προϊόντων και μια συντηρητική αφηγηματική δομή που έχει ως ιδεολογική πρόθεση τη διατήρηση των υπαρχουσών πατριαρχικών δομών, αποφεύγουν να εξαγάγουν συμπεράσματα για την επίδραση των μέσων από τη σημειω-

11. Για τη χρήση της εθνογραφικής μεθοδολογίας στις πολιτισμικές σπουδές βλ. ενδεικτικά Willis ([1980] 1992).

12. Ενδεικτικά, Radway (1984), Ang (1985), Brown, (1994a, 1994b, 1987), Hermes (1995). Βλ. λεπτομερή κριτική επισκόπηση σ' αυτές τις έρευνες στο Κωνσταντινίδου (2002, 2003).

τική ανάλυση των ίδιων των κειμένων και να καταλήξουν σε ένα παρόμοιο συμπέρασμα με αυτό των Adorno και Horkheimer σχετικά με τη «βιομηχανία της συνείδησης» και την «παθητικότητα του κοινού». Αντίθετα, τονίζουν ότι είναι σημαντικό να γίνεται διάκριση μεταξύ των ιδεολογικών προθέσεων που εγγράφονται στο εσωτερικό του κειμένου και το νόημα του κειμένου, όπως προσλαμβάνεται και ερμηνεύεται από τον/την αναγνώστη/τρια. Για παράδειγμα, η Brown, αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες πραγματεύονται τις τηλεοπτικές «σαπουνόπερες» στις μεταξύ τους συζητήσεις υποστηρίζει ότι το κουτσομπολιό και η κουβέντα που ενεργοποιεί η παρακολούθηση των τηλεοπτικών αυτών σειρών αποτελούν μέρος της γυναικείας προφορικής κουλτούρας η οποία έχει τη δύναμη να παρέχει απόλαυση στους/τις τηλεθεατές/τριες, να διακωμωδεί την κυρίαρχη κουλτούρα και να αντιστέκεται στην ανδρική εξουσία παρόλο που στηρίζεται σε προϊόντα που προσφέρονται από τα ΜΜΕ. Η Ang (1985), από την άλλη, έδωσε περισσότερο έμφαση στις ατομικές αποκωδικοποιήσεις, καθώς πρόθεσή της ήταν να ανακαλύψει τι είναι αυτό που κάνει την παρακολούθηση της τηλεοπτικής σειράς *Dallas* μια απολαυστική εμπειρία και να διερευνήσει διάφορες όψεις της «μελοδραματικής φαντασιακής ταύτισης». Η ερευνήτρια καταγράφει τη συνύπαρξη της απόλαυσης με την ενοχή και την ένταση, ένταση που αποδίδει στην υποτίμηση του τηλεοπτικού αυτού είδους από την κυρίαρχη κριτική. Στη βάση αυτών των αμφίσημων αναγνώσεων η Ang θεωρεί ότι το *Dallas* μπορεί να παίζει ταυτόχρονα απελευθερωτικό και καταπιεστικό ρόλο στη ζωή των τηλεθεατών. Πιστεύει ότι η κατανάλωση της τηλεοπτικής σειράς βοηθάει τις γυναίκες να αντιμετωπίσουν την καθημερινότητά τους, χωρίς αυτό να αναιρεί τη δυνατότητά τους να έχουν πλήρη επίγνωση της πατριαρχικής και καπιταλιστικής ηγεμονίας που προωθεί και χωρίς να αποκλείει την πολιτική τους δραστηριοποίηση και συμμετοχή στο φεμινιστικό κίνημα.

3. ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΑΜΗΧΑΝΙΑ

Από τις δεκαετίες του 1970 και 1980 που παρατηρείται πραγματική έκρηξη σε όλους τους τομείς ανάλυσης των μέσων και συστηματικές εμπειρικές διερευνήσεις του νοήματος των διαφόρων κειμένων τους μέχρι σήμερα, εισερχόμαστε σιγά σιγά σε μια τρίτη φάση που σηματοδοτεί το πέρασμα από την πίστη και αισιοδοξία στις αναλυτικές μεθόδους και τα μεθοδολογικά εργαλεία προς μια ολοένα αυξανόμενη καχυποψία και ερευνητική αμηχανία. Καταλύτης σ' αυτήν τη διαδικασία υπήρξε η ίδια η θεωρία της πρό-

σληψης και η «εθνογραφική στροφή», με την έννοια ότι οι επιτόπιες ποιοτικές έρευνες κοινού συνεπάγονταν μια εκ βάθρων αναθεώρηση του ερευνητικού αντικειμένου, θέτοντας υπό διερώτηση τόσο την έννοια του κειμένου και του συγκειμένου όσο και αυτήν του νοήματος. Ταυτόχρονα, με το πέρασμα από τις «γυναικείες σπουδές» στις «σπουδές φύλου» μετά τη δεκαετία του 1980, τα ερωτήματα που έθεσε ο μεταμοντέρνος φεμινισμός μετά το λεγόμενο δεύτερο κύμα του φεμινισμού των δεκαετιών του 1960 και 1970, κυρίως μέσα από τη συνομιλία του με το μεταδομισμό και την αποδόμηση, δημιούργησαν σταδιακά δυσεπίλυτα προβλήματα στις φεμινιστικές προσεγγίσεις των μέσων και προκάλεσαν νέα ερωτήματα στην ανάλυση κειμένων και κοινού που, ακόμα, και η εθνογραφική στροφή δυσκολεύεται να αντιμετωπίσει με ικανοποιητικό τρόπο. Στην πραγματικότητα, αυτό που τίθεται σε αμφιβολία είναι το όλο εγχείρημα της ανάλυσης: οι προθέσεις, η στάση και ο ρόλος του ίδιου του έμφυλου ερευνητή απέναντι στην ερευνητική διαδικασία, καθώς επίσης και οι σχέσεις μεταξύ ερευνητών και ερωτώμενων – πληροφορητών σε συνάρτηση με τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά, όπως το φύλο, η ηλικία, η κοινωνική και ταξική προέλευση κ.λπ. Αυτή η αμφισβήτηση, ακόμα ουσιαστικότερα, κλονίζει τις βεβαιότητες ως προς το ίδιο το αντικείμενο της ανάλυσης: τι είναι κείμενο, τι είναι νόημα και πού εδράζεται, τι είναι κοινωνικό φύλο και πώς προσδιορίζεται, τι σημαίνει «έμφυλο κοινό», τι σημαίνει δηλαδή «διαβάζω ως γυναίκα» ή «διαβάζω ως άνδρας» (Culler, 2006) κ.λπ.¹³

Συνοπτικά, τα προβλήματα μπορούν να ταξινομηθούν σε σχέση με τρεις βασικούς άξονες:

- αυτά που αφορούν την εννοιολόγηση του κοινωνικού φύλου και πιο ειδικά του έμφυλου κοινού
- αυτά που αφορούν την εννοιολόγηση του κειμένου και του νοήματος
- αυτά που αφορούν τη μεθοδολογία της επιτόπιας εθνογραφικής έρευνας αυτής καθ' εαυτήν.

Το φύλο

Καταρχάς, σ' ό,τι αφορά το φύλο και την έννοια του έμφυλου κοινού, η φεμινιστική επιστημολογία είναι κομβικής σημασίας. Πολύ σχηματικά,

13. Πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες, προκειμένου να απεμπλακούν από τα αδιέξοδα της εμπειρικής διερεύνησης, στράφηκαν προς το θεωρητικό στοχασμό, ενώ άλλοι παραιτήθηκαν ολωσδιόλου από το πεδίο στα πλαίσια μιας λογικής «καλύτερα να μην κάνουμε τίποτα. Είναι ασφαλέστερο» (Murphy, 1999, σ. 206).

από τη δεκαετία του 1970 που αμφισβητείται ο βιολογικός προσδιορισμός των έμφυλων διακρίσεων και ανισοτήτων και υποστηρίζεται η κοινωνική δόμηση του φύλου, μέσω της δεκαετίας του 1980 όπου αμφισβητείται, τόσο σε επίπεδο θεωρητικό όσο και σε επίπεδο πολιτικό, η γενικευμένη αναλυτική διάκριση μεταξύ των εννοιών του βιολογικού φύλου (sex) και του κοινωνικού φύλου (gender),¹⁴ καθώς επίσης και η έννοια της κοινής γυναικείας εμπειρίας (Αθανασίου, 2006, σ. 33) και τονίζεται ότι οι όροι συγκρότησής της διαφοροποιούνται στη βάση της κοινωνικής τάξης, της φυλής, της εθνότητας, του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ηλικίας, κ.ά. (Stanley, Wise, 1983), φτάνουμε στο φεμινιστικό στοχασμό της δεκαετίας του 1990 με κεντρικές τις θεωρήσεις της Butler, της Haraway, της Braidotti κ.ά. Επεκτείνοντας την κριτική για τη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου και τις έννοιες «γυναίκα» και «άνδρας», η φεμινιστική επιστημολογία της δεκαετίας του 1990 και μετά ανέδειξε, όχι μόνο την ιστορικότητα της έννοιας φύλο αλλά και την υβριδικότητα της έμφυλης ταυτότητας και των έμφυλων ομαδώσεων. Εδώ πλέον, το έμφυλο υποκείμενο, σε πλήρη ρήξη με την οντολογική εννοιολόγησή του, εισέρχεται στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, από τη μια, ως διαφοροποιημένο, εγγενώς διχασμένο, κατακερματισμένο, έκκεντρο, ασταθές και γλωσσικά κατασκευασμένο. Από την άλλη, στη μεν θεώρηση της Haraway χάνει την «ανθρώπινη» υπόστασή του χάρη στη δυνατότητα σύζευξης ανθρώπου και μηχανής [το περίφημο cyborg] (Haraway, 1988, 1991, 2006),¹⁵ ενώ στη θεώρηση της Butler (1993, 1999) δεν έχει ποτέ παγιωμένη έμφυλη ταυτότητα – όλοι οι άνδρες και γυναίκες έχουν μεταβαλλόμενες και γλωσσικά κατασκευασμένες υποκειμενικότητες, ενώ πραγματώνουν τα σώματά τους μέσω μιας συνεχούς και αδιάκοπα μεταβαλλόμενης διαδικασίας υλοποίησης δυνατοτήτων, μέσα από συγκεκριμένα σωματικά δρώμενα ή επιτελέσεις, που ταυτόχρονα διαμορφώνουν και καθυποτάσσουν το, δυνάμει όμως αντιστεκόμενο, έμφυλο υποκείμενο (Butler, 2006, σ. 384-385).

Η έμφαση στις διαφορές μεταξύ των γυναικών, ο κατακερματισμός και η διαρκώς μεταβαλλόμενη υλοποίηση του μετανεωτερικού υποκειμένου μέσω των σωματικών δρώμενων και των ρηματικών πρακτικών δημιουργεί σημαντικά προβλήματα στην αναλυτική [και πολιτική] εννοιολόγηση των γυναικών αλλά και των ανδρών ως κοινωνικών ομάδων ή

14. Για απόδοση των όρων στα Ελληνικά, βλ. Παπαταξιάρχης, Παραδέλλης (1993), περιοδικό *Δίνη*, τχ. 6/1993, και Μπακαλάκη (1994).

15. Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. σχετικά Μιχαηλίδου (2004) και Κακαβούλια (1999, 2003).

«κατηγοριών ανάλυσης» με σαφώς προσδιορισμένα χαρακτηριστικά,¹⁶ ιδιότητες και εμπειρίες, ακόμα και αν το ζήτημα της κοινωνικής συγκρότησης της έμφυλης ταυτότητας και του έμφυλου υποκειμένου παραμένει καίριο (Riley, 2003). Έτσι, μέσα από τα επιχειρήματα ως προς την ουσιαδώς επισφαλή φύση της έμφυλης ταυτότητας, δεν διαλύεται μόνο το αντικείμενο της γνώσης –το νόημα– ως σταθερή οντότητα, αλλά και το υποκείμενο της γνώσης – το έμφυλο κοινό αλλά και ο έμφυλος ερευνητής (Bryson, 2005, σ. 359).

Η κριτική στις στατικές και ουσιοκρατικές αντιλήψεις της ταυτότητας του φύλου, η στροφή προς μια θεωρία της κοινωνικής κατασκευής και ο αποδομισμός που ενισχύει την εικόνα του κατακερματισμένου υποκειμένου, θέτει, λοιπόν, στις φεμινιστικές αναλύσεις των μέσων, επιτακτικά μια σειρά ερωτήματα: η ανάλυση σε ποιο από τα επίπεδα έμφυλης διαφοράς πρέπει να εστιάσει την προσοχή της; τι εννοούμε όταν λέμε έμφυλες διαφορές (Braidotti, 2006, σ. 204); τις διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, τις διαφορές μεταξύ των γυναικών ή, εφόσον αποδεχόμαστε ότι το σύγχρονο υποκείμενο είναι ένα κατακερματισμένο υποκείμενο, τις διαφορές που ενυπάρχουν σε κάθε έμφυλο αναγνώστη; και ποια είναι η σχέση που υπάρχει μεταξύ της Γυναίκας ή του Άνδρα ως σημαινόντων –μιας πολλαπλής και αντιφατικής αναπαράστασης– και του κάθε έμφυλου υποκειμένου που εισέρχεται σε διαντίδραση με τα πολιτιστικά προϊόντα των μέσων. Μ' άλλα λόγια, τι νόημα μπορεί να έχει σήμερα η έννοια «γυναικείο κοινό» ή «ανδρικό κοινό» αν η αναγωγή στη έμφυλη ουσία έχει απονομιμοποιηθεί και η κοινωνική και άρα, η έμφυλη, ταυτότητα του ανθρώπου παράγεται στη διασταύρωση πολλών κοινωνικών λόγων και κοινωνικών πρακτικών και συνθηκών που τοποθετούν το υποκείμενο κατά ανομοιογενείς, επικαλυπτόμενους και ανταγωνιστικούς τρόπους, διαδικασία που είναι διαρκής και συνεχής και δεν παγώνεται ποτέ (Hall, 1992, σ. 273-326);

Από τη στιγμή που ο ερευνητής αποφασίζει να αντιμετωπίσει όλα αυτά τα ερωτήματα, η ανάλυση του νοήματος των κειμένων των μέσων γίνεται ένα ιδιαίτερα ολισθηρό μεθοδολογικό πεδίο, καθώς το ερώτημα πώς θα μιλήσουμε για άνδρες και γυναίκες, για έμφυλες διαφορές ή διαφορές και ομοιότητες μεταξύ των γυναικών και για γυναικείο ή ανδρικό κοινό χωρίς να προσφύγουμε στην ουσιοκρατία και προς υποστασιοποιημένες κατηγοριοποιήσεις είναι καίριο.

16. Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, βλ. σχετικά Παντελίδου-Μαλούτα (2003), Βαρίκα (2000), Αθανασίου (2006).

Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι από τη στιγμή που τίθεται σε αμφισβήτηση τόσο σε επίπεδο θεωρητικό όσο και σε επίπεδο πολιτικό η ενοποιητική, ομογενοποιητική και αφαιρετική κατηγορία «γυναίκα» και προβληματοποιείται η κοινή εμπειρία των γυναικών δεν έχουν πλέον νόημα οι έννοιες των κοινωνικών κατηγοριών και ομαδώσεων γιατί η χρήση των ΜΜΕ, η οποία είναι τόσο στενά δεμένη με τις πρακτικές της υπόλοιπης καθημερινής μας ζωής, ενδεχομένως διαφοροποιείται για κάθε άτομο και από μέρα σε μέρα. Οι Ang και Hermes (2001, σ. 476), για παράδειγμα, υιοθετώντας τις παραδοχές του μεταμοντέρνου φεμινισμού, σε στενή συνάφεια με τη θεωρία της υποκειμενικότητας του αποδομισμού, υποστηρίζουν, ότι, στο βαθμό που η υποκειμενικότητα του ατόμου δεν παγιώνεται ποτέ, αλλά αναπαράγεται διαρκώς καθώς το άτομο διάγει την καθημερινή του ζωή και εμπλέκεται σε ποικίλους λόγους και ποικίλες σχέσεις και συνήθειες, δεν μπορούμε να υποθέτουμε ότι ένα θηλυκό άτομο διαθέτει τη δεδομένη και παγιωμένη γυναικεία ταυτότητα φύλου και να στηρίζουμε την ανάλυση σε αυτήν την κατηγοριοποίηση (Ang και Hermes, 2001, σ. 468). Θεωρώντας ότι η έμφυλη ταυτότητα ενός υποκειμένου αναπαράγεται και μεταμορφώνεται διαρκώς και μπορεί να περιγραφεί βάσει της πολλαπλότητας των υποκειμενικών θέσεων που καταλαμβάνει, αυτό συνεπάγεται, όπως τονίζουν, ότι

«στον σημερινό κορεσμένο από τα μέσα κόσμο, δεν είναι δυνατόν να συλλαμβάνουμε το κοινό των μέσων ως σαφώς περιγεγραμμένες, διακριτές ομάδες που σχετίζονται συλλογικά με ένα συμπαγές σύνολο κειμένων και μηνυμάτων, καθένα από τα οποία μεταφέρει ένα πεπερασμένο αριθμό θέσεων υποκειμένου».

Μ' αυτήν την έννοια, η εμπειριστική αξίωση ότι η παραγωγή σκληρών αντικειμενικών δεδομένων (όπως είναι, π.χ. τα ποσοστά της τηλεθέασης διάφορων κοινωνικών κατηγοριών) μπορούν να παρέχουν μια ασφαλή μεθοδολογική αγκύρωση απορρίπτεται συνολικά από τις νέες φεμινιστικές προσεγγίσεις των μέσων. Αυτό το πρόβλημα φυσικά δεν αφορά μόνο τα έμφυλα υποκείμενα, καθώς οποιαδήποτε –εθνογραφικής προέλευσης– ομαδοποίηση των διάφορων χαρακτηριστικών του κοινού, δημιουργεί παρόμοιες δυσκολίες. Για παράδειγμα, αφού το ζήτημα του ταξικού επικαθορισμού ως ικανής και επαρκούς ερμηνευτικής μήτρας συνήθως ή απορρίπτεται ή σχετικοποιείται και αφού η ύπαρξη της ιδεολογικής ενότητας και της ύπαρξης κοινωνικής συναίνεσης αμφισβητείται ρητά, ο προσδιορισμός των κοινωνικών κατηγοριών κοινού μέσα στις οποίες εντάσσουν οι ερευνητές τα άτομα (π.χ. σε σχέση με τη φυλή, την εθνότητα,

το θρήσκευμα κ.λπ.) δεν επαρκεί για να τεκμηριωθεί εμπειρικά και να αποσαφηνιστεί πειστικά με ποιο συνδυασμό χαρακτηριστικών παράγει εναλλακτικούς ή αντιτιθέμενους ορισμούς της πραγματικότητας κάθε πολυσθενές υποκείμενο (βλ. Τσουνκαλάς, 1986), αλλά ακόμα περισσότερο πώς αντιμετωπίζεται αναλυτικά η συχνά ανεπίλυτη ένταση που ενυπάρχει δυνητικά σε κάθε υποκείμενο εξαιτίας της πολυσθενείας του.

Το κείμενο

Το πεδίο της ανάλυσης του νοήματος των μέσων γίνεται ακόμα πιο ολισθηρό αν επιχειρήσουμε να λάβουμε υπόψη μας τον προβληματισμό γύρω από την αντίστιξη νόημα: κείμενο.

Καταρχάς, σ' ό,τι αφορά την έννοια του κειμένου, στις εθνογραφικές επιτόπιες έρευνες, της πρώτης περιόδου τουλάχιστον, κυριαρχεί μια θεωρητική τάση η οποία χωρίς να διευρύνει την έννοια του κειμένου, περιλαμβάνει στη διαδικασία της παραγωγής του νοήματος την πρόσληψη και το συγκείμενο και, σπανιότερα, τη διαδικασία της παραγωγής των συμβολικών προϊόντων στο εσωτερικό της βιομηχανίας των ΜΜΕ. Στηρίζεται λοιπόν στην υπόθεση ότι το κείμενο πράγματι αποτελεί μια σταθερή υλική οντότητα που έχει παραχθεί σ' ένα συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, πλην όμως, το νόημά του εξαρτάται από τον αποδέκτη ο οποίος το καταναλώνει μέσα σ' ένα διαφορετικό συγκείμενο, δηλαδή ένα διαφορετικό μικρο- και μακρο- χωροχρόνο. Σ' αυτήν την τάση είναι σαφής η επίδραση της *θεωρίας της ανάγνωσης* του Mykaronvsky ο οποίος έκανε τη διάκριση μεταξύ «υλικού πολυσημικού σημείου» ή «υλικού έργου» και «αισθητικού αντικειμένου» (δηλαδή τη συγκεκριμενοποίηση ή ερμηνεία αυτού του υλικού σημείου από τη συλλογική συνείδηση των μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας).¹⁷

Η δεύτερη τάση θέτει ως στόχο την αναθεώρηση της έννοιας του «κειμένου» αυτήν καθεαυτή. Ο Eric Michaels (1982a, 1986, 1990, 1982b), πρωτοπόρος στις σπουδές της τηλεόρασης από το χώρο της ερμηνευτικής ανθρωπολογίας, υπήρξε ένας από τους πρώτους που εισήγαγε την έννοια της πολλαπλότητας των [τηλεοπτικών] κειμένων διερευνώντας τις σχέσεις μεταξύ παραγωγής νοήματος, κειμένου και κοινού με τη βοήθεια εθνογραφικών ερευνών. «Μόλις εφαρμόζουμε τη μεταφορά της "ανάγνωσης" στις τηλεοπτικές εκπομπές, έχουμε να αντιμετωπίσουμε ένα αναλυτικό πρόβλημα: *ποιο είναι το τηλεοπτικό κείμενο και πού ακριβώς βρίσκεται;*» αναρωτιέται ο Eric Michaels:

17. Βλ. σχετικά Zima (1985).

«Είναι η επιτέλεση που πραγματοποιείται μέσα στον τηλεοπτικό σταθμό μπροστά στην κάμερα, τα ραδιοκύματα που κυκλοφορούν μέσω του αναμεταδότη, ή η εικόνα που εμφανίζεται στους τηλεοπτικούς δέκτες; [Είναι η “ιστορία που οι άνθρωποι διηγούνται στον εαυτό τους γι’ αυτό που έχουν δει”, οι δημόσιες ή ιδιωτικές συζητήσεις για τις εκπομπές της τηλεόρασης; ή μήπως είναι η έρευνα του εθνογράφου για την πρόσληψη;...]» (Michaels, 1990).

Μ’ αυτόν τον τρόπο, ο Michaels θέτει σε αμφισβήτηση την κυρίαρχη άποψη ότι η ανάλυση ενός κειμένου πρέπει να αρχίζει εκεί που τελειώνει η «παραγωγή» του. Στην πραγματικότητα, θέτει σε αμφισβήτηση τη λογική του διαβιβαστικού επικοινωνιακού μοντέλου αλλά και του μοντέλου «κωδικοποίησης/αποκωδικοποίησης» του Hall, σύμφωνα με την οποία τα μέσα επιτελούν μια μονής κατεύθυνσης μετάδοση ιδεών ή συμβόλων (τα σημεία του Saussure), κωδικοποιούνται σε γλώσσα/εικόνα/κείμενο (σημαίνον) από τους παραγωγούς των κειμένων των μέσων, μεταδίδονται μέσω του χώρου ή του χρόνου, και «αποκωδικοποιούνται» από το κοινό/αναγνώστη/θεατή (σημαινόμενο) στο άλλο άκρο της αλυσίδας επικοινωνίας. Τα προκλητικά, για τις συμβατικές σπουδές των μέσων, ερωτήματα του Michaels σ’ ό,τι αφορά το κείμενο και τη διαδικασία της αλληλεπίδρασης των συνθηκών παραγωγής, των αναγνωστικών πρακτικών και του συγκειμένου της πρόσληψης τροφοδότησαν τις σπουδές των μέσων για περισσότερο από δύο δεκαετίες. Ο Fiske (2000, σ. 30), για παράδειγμα, ένας από τους γνωστότερους αναλυτές στο χώρο αυτό, υποστηρίζει ότι μια τηλεοπτική εκπομπή μπορεί να οδηγήσει στην παραγωγή πολλών και διαφορετικών κειμένων ανάλογα με τα συμφραζόμενα της πρόσληψής της και τις αναγνωστικές συνήθειες των τηλεθεατών καθώς και τα κοινωνικά και άλλα τους χαρακτηριστικά. Κυρίαρχη επίδραση σ’ αυτήν τη δεύτερη τάση, φαίνεται να ασκεί η θεωρία της πρόσληψης της Σχολής της Κωνσταντίας και ιδιαίτερα η θεώρηση του Jauss (1995) ο οποίος τοποθετεί τα ζητήματα της σημασιολόγησης αποκλειστικά στο πεδίο της πρόσληψης, στις διαδοχικές (ιστορικές) αναγνώσεις ενός έργου, αρνούμενος ότι υπάρχει η δυνατότητα για μια αντικειμενική «δομική» ανάλυση του κειμένου.

Τόσο οι ερευνητές που εστιάζουν στην *πολυσημία* ενός κειμένου όσο και οι μελετητές εκείνοι που επιμένουν στην επανασημασιολόγηση της έννοιας *κείμενο* και μιλούν για *πολλαπλότητα κειμένων*, έχουν να αντιμετωπίσουν παρεμφερή εμπειρικά προβλήματα και δυσκολίες σε σχέση με το κεντρικό ερώτημα που αφορά στη διάκριση μεταξύ *κειμένου* και *νοήματος*: τι είναι αυτό που προσλαμβάνουν οι αναγνώστες ή το κοινό;

πού εδράζεται το νόημα; είναι μια ιδιότητα του κειμένου; κάτι που συγκροτεί ο αναγνώστης στη συνάντησή του με το κείμενο; το κατασκευάζουν ο αναγνώστης και ο ερευνητής στην αλληλόδρασή τους; ή μήπως είναι προϊόν της «φαντασίας» του ίδιου του ερευνητή; ο αναγνώστης μπορεί να βγει από το κείμενο, δηλαδή να το υπερβεί, και όντας έξω από αυτό, να συλλάβει την «επίδραση» που έχει ασκήσει πάνω του; ή μήπως η θέση του αναγνώστη, αυτή στην οποία βρίσκεται όταν αποπειράται να το καταλάβει, προδιαγράφεται μέσα στο κείμενο και από το κείμενο (Culler, 2006, σ. 117); Κοντολογίς, με βάση ποιες αρχές θα αποφασίσουμε τι ανήκει στο κείμενο, τι ανήκει στο νόημα και τις προθέσεις του παραγωγού, τι ανήκει στο αναγνωστικό κοινό, τι ανήκει στον ερευνητή, εν τέλει τι είναι σημασία και τι νόημα, έννοιες που χρησιμοποιούμε συνέχεια χωρίς να παύουν να είναι μεταβλητές και αστήρικτες (Culler, 2006, σ. 108).

Κατά κανόνα πάντως, οι περισσότεροι αναλυτές δεν καταφέρνουν να ξεφύγουν εντελώς από τη διάκριση μεταξύ *κειμένου* και *νόματος*. Όπως λέει η (Radway, 1988, σ. 363), όσο εκτεταμένη και αν είναι η προσπάθεια να διαλυθούν τα όρια του κειμενικού αντικειμένου ή του κοινού, όλες οι έρευνες για την πρόσληψη, (όπως και η δική της), συνεχίζουν να ξεκινούν με την «πραγματική» ύπαρξη ενός συγκεκριμένου κειμένου το οποίο γίνεται κατανοητό και προσλαμβάνεται από συγκεκριμένα άτομα. Γενικά όμως, τόσο η μία όσο και η άλλη τάση, εισάγουν έναν νέο προβληματισμό ως προς την έννοια του «κοινού», τονίζουν την ανάγκη και τελικά εγκαινιάζουν μια νέα προσέγγιση όπου, από το κείμενο αυτό καθεαυτό (την εκπομπή, το άρθρο, την ταινία κ.λπ.), περνάμε στη διαπλοκή του κοινού με αυτό. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται μια ριζική μεθοδολογική αναθεώρηση της ανάλυσης των συμβολικών προϊόντων των μέσων καθώς οι δύο διακριτοί, μέχρι τώρα, χώροι έρευνας «ανάλυση κειμένου» και «ανάλυση κοινού» συγχωνεύονται σε ένα ενιαίο ερευνητικό πεδίο, την «εθνογραφική ανάλυση πρόσληψης».

Η επιτόπια εθνογραφική έρευνα

Η επικράτηση του κονστρουκτιβιστικού παραδείγματος στις κοινωνικές επιστήμες και η αμφισβήτηση της αντικειμενικότητας και του θετικισμού διαμορφώνουν τη συζήτηση γύρω από την εθνογραφική έρευνα εδώ και τρεις τουλάχιστον δεκαετίες. Έννοιες όπως *υποκειμενικότητα*, *αναστοχασμός*, *αυτο-αναφορικότητα*, η *εθνογραφία ως κείμενο* κ.λπ. αποτελούν κεντρικούς πόλους της συζήτησης γύρω από τις μεθόδους της κοινωνικής ανθρωπολογίας, των μεταποικιακών και πολιτισμικών σπου-

δών σε συνάρτηση με την προβληματοποίηση των σχέσεων μεταξύ ερευνητή, κοινού/πληροφορητών και μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου της έρευνας. Στις σπουδές των μέσων, και πιο ειδικά, στις φεμινιστικές σπουδές των μέσων, όμως, η εννοιολόγηση της εθνογραφίας είναι δραστικά περιορισμένη και αποτελεί περισσότερο μια «ισχνή περιγραφή», σύμφωνα με την ορολογία του Geertz (βλ. Abu-Lughod, 1997). Όπως τονίζει η Lila Abu-Lughod (1997, σ. 2), αν κάτι μπορεί να ειπωθεί για τις αναλύσεις των ΜΜΕ, και κυρίως για την τηλεόραση, που κυριαρχούν τα τελευταία είκοσι χρόνια και εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην προσληπτική δύναμη του κοινού, είναι ότι, παρό τη θεωρητική τους επιτήδευση, είναι μεθοδολογικά προβληματικές, καθώς, ενώ οι ερευνητικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται είναι εθνογραφικές, η ερευνητική στρατηγική δεν είναι. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει ένα συνεχές χάσμα ανάμεσα, από τη μια μεριά, στη διαδικασία της εθνογραφικής μεθόδου που επιχειρεί να προσφέρει μια «πυκνή περιγραφή» ή έστω μια πειστική «επιστημολογική» αφήγηση γύρω από τις σύνθετες διαστάσεις της αλληλόδρασης κοινού, κειμένων και κοινωνικά τοποθετημένων ερευνητών στα συμφραζόμενα της καθημερινής επιτέλεσης του φύλου και της χρήσης και κατανάλωσης των μέσων, και, απ' την άλλη, στην εφαρμογή των εργαλείων μιας εμπειριστικής – θετικιστικής διερεύνησης με στόχο την «αντικειμενική» περιγραφή και ανάλυση του νοήματος που παράγουν οι ερωτώμενοι [κάτι σαν εθνογραφικός ρεαλισμός]. Με κάποιες αξιοσημείωντες εξαιρέσεις (π.χ. Gillespie, 1995· Hermes, 1995), οι περισσότερες εθνογραφικές αναλύσεις κοινού συνεχίζουν αυτήν την πρακτική, προκαλώντας ερωτηματικά ως προς το πώς οι ερευνητές «διαβάζουν» το κοινό και τα νοήματα που παράγουν.

Η Radway (1988, σ. 367), για παράδειγμα, τονίζει ότι, ενώ η πυκνή περιγραφή των εθνογραφικών αναλύσεων στην ανθρωπολογία θεμελιώνεται στην προσπάθεια να γίνει κατανοητό ολόκληρο το δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής ζωής ως συγκείμενο της υπό μελέτης πρακτικής, στις σπουδές των μέσων, αντίθετα, οι έρευνες κοινού κατά κανόνα πραγματοποιούνται μ' έναν πολύ περιοριστικό τρόπο, σε ένα συγκεκριμένο μέσο, ή είδος, ένα corpus ή ένα μοναδικό κείμενο εγκλωβισμένο σ' ένα μοναδικό πεδίο, καθορισμένο από την κατάκτηση του κοινού ως αποκλειστικού χρήστη αυτού του είδους. Μ' αυτήν την έννοια, συχνά πραγματοποιούνται ή αγνοούνται τελείως άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες εκτός από αυτούς που ενδιαφέρουν στενά την ανάλυση και έτσι πολύ συχνά δεν αντιμετωπίζεται το ενδεχόμενο μια πρακτική να διαπλέκεται και ν' αντιφάσκει με άλλες κ.λπ. Έτσι, στις πρώιμες τουλάχιστον, εθνο-

γραφικές έρευνες κοινού, κατά κανόνα, για πρακτικούς λόγους, η παραγωγή νοήματος από τα διάφορα άτομα ή τις διάφορες κατηγορίες κοινού εκλαμβάνεται ως μια στατική, συγκεκριμένη, πεπερασμένη χρονικά και χωρικά διαδικασία, γεγονός που καθιστά πολύ περιορισμένη την οπτική κάτω από την οποία εξετάζεται το ζήτημα της σημασιοδοτικής λειτουργίας των μέσων και της ενδεχόμενης ηγεμονικής τους λειτουργίας.

Ο David Morley (1992, σ. 195-196), αντίθετα, τονίζει ότι τα μέσα και ιδιαίτερα η τηλεόραση πρέπει να εξετάζονται, όχι σε απομόνωση, αλλά, ως μία από τις πολυάριθμες τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας που καταλαμβάνουν τον οικιακό χώρο και χρόνο μαζί με το βίντεο, τον υπολογιστή, το τηλέφωνο, το στερεοφωνικό, τον τηλεφωνητή, το ραδιόφωνο κ.λπ. Αυτό συνεπάγεται την ανάγκη του επαναπροσδιορισμού του συγκεκριμένου της ανάλυσης της τηλεόρασης σε ένα ευρύτερο αναλυτικό πλαίσιο. Αυτό επίσης συνεπάγεται την ανάγκη του επαναπροσδιορισμού της τηλεοπτικής κατανάλωσης στο ευρύτερο κοινωνικο-τεχνολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Επιπλέον, όμως, αυτό που χρειάζεται είναι μια προσπάθεια δέσμευσης στην εμπειρική και ευρύτερα εθνογραφική δουλειά, προκειμένου να παρέχουμε μια ουσιαστική βάση για την κατανόηση της συνθετότητας των υπό ανάλυση ζητημάτων. Σ' αυτήν τη διατύπωση, τα νοήματα της τηλεόρασης – δηλαδή τα νοήματα τόσο των κειμένων όσο και των τεχνολογιών – πρέπει να γίνουν κατανοητά ως ανακύπτουσες ιδιότητες των συγκεκριμενοποιημένων (contextualized) πρακτικών του κοινού. Αυτές οι πρακτικές θα πρέπει να ειδικωθούν ως τοποθετημένες μέσα στα μικρο-κοινωνικά περιβάλλοντα της διαντίδρασης της οικογένειας ή οικιακότητας και της γειτονιάς. Αυτά από την πλευρά τους πρέπει να θεωρηθούν ως τοποθετημένα, αλλά όχι προσδιορισμένα απαραίτητα, από την κοινότητα, την οικονομία και τον πολιτισμό, μέσα στον οποίο οι πράξεις κατανάλωσης (τόσο κειμένων όσο και τεχνολογιών) παρέχουν τη συναρθρωτική διάσταση.

Ένα άλλο πρόβλημα, που αντιμετωπίζεται ανεπαρκώς στις εθνογραφικές έρευνες κοινού, αφορά το ζήτημα της μεταβλητής και ασταθούς χρήσης και κατανάλωσης των μέσων. Όπως τονίζει και πάλι ο Morley (2006, σ.107, 108), στην εποχή του τηλεχειριστηρίου, οι τηλεθεατές παρακολουθούν «κανιβαλισμένα» προγράμματα δικής τους κατασκευής, καθώς πηδάνε από το ένα κομμάτι προγράμματος σε κάποιο άλλο – καθιστώντας τις δομικές σχέσεις μέσα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα άσχετες, εκτός ίσως από την ειδική υποκατηγορία τηλεθέασης κατά την οποία οι άνθρωποι κάθονται και παρακολουθούν ολόκληρη την αγαπημένη τους εκπομπή. Αυτό το ζήτημα δημιουργεί προβλήματα στην κειμενική ανάλυση αλλά και

στην πρόσληψη, στο βαθμό που ίσως πρέπει να αναλυθεί τελικά η ροή του προγράμματος και όχι κάποιο πρόγραμμα μόνο ή μία εκπομπή χωριστά. Ταυτόχρονα, ο πολλαπλασιασμός μέσων, καναλιών, εκπομπών κ.λπ. καθιστά πιο εύκολο για το κοινό να υπεκφεύγει συγκεκριμένες μεντιακές στρατηγικές που έχουν στόχο την προσοχή του, κάτι που καθιστά ακόμα πιο δύσκολο να μιλήσουμε για τη σχέση κοινού και τηλεόρασης. Η Joke Hermes (Hermes, 1995), για παράδειγμα, μία από τις ελάχιστες εξαιρέσεις στο πεδίο των εθνογραφικών ερευνών, υιοθετώντας μια προσέγγιση που ορίζει ως «*αποκαθήλωση του κειμένου*», διερεύνησε τις απολαύσεις που αποκομίζουν οι γυναίκες από την ανάγνωση των γυναικείων περιοδικών. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει η ερευνήτρια έρχονται σε πλήρη αντίθεση με όλη την προβληματική της θεωρίας της πρόσληψης του περιεχομένου των προϊόντων των ΜΜΕ. Συγκεκριμένα, η Hermes θεωρεί ότι το κύριο χαρακτηριστικό των αναγνωστικών συνηθειών των γυναικών που διαβάζουν γυναικεία περιοδικά είναι ότι κατά κανόνα δεν αποκομίζουν και δεν παράγουν κανένα νόημα. Κατά την άποψή της, οι πολιτισμικές σπουδές έχουν δώσει πολύ μεγάλη σημασία στη χρήση των ΜΜΕ και σε μία συγκεκριμένη κατηγορία κοινού (των φανατικών τηλεθεατών ή των θαυμαστών ορισμένων εκπομπών και σειρών) και μ' αυτόν τον τρόπο έχει υποβαθμιστεί η ανάλυση της συνηθούς καθημερινής χρήσης των μέσων. Η Hermes υποστηρίζει ότι, στην πραγματικότητα, οι σχετικές εμπειρικές μελέτες κατατρύχονται από την πλάνη ότι τα κείμενα σημαίνουν οπωσδήποτε κάτι για τους αναγνώστες τους (fallacy of meaningfulness, ό.π., σ. 16). Αντίθετα, η έρευνα που πραγματοποίησε η ίδια καταδεικνύει ότι στην πραγματικότητα οι γυναίκες που διαβάζουν γυναικεία περιοδικά δεν θυμούνται τι διάβασαν και τι τους προκάλεσε το ενδιαφέρον και φαίνεται ότι γενικά τα κείμενα των περιοδικών αυτών ξεχνιούνται αμέσως μόλις διαβαστούν καθώς δεν τους δίνεται και τόσο μεγάλη σημασία. Η άποψη της Hermes (1995) ότι τα κείμενα των μέσων δεν έχουν κανένα νόημα αποτελεί ακόμα μεγαλύτερη πρόκληση για τη ριζοσπαστική παράδοση από την εξύμνηση της αντίστασης του κοινού στην ηγεμονία των μέσων στην προσέγγιση του John Fiske, δεδομένων των ερωτημάτων που θέτει ως προς τη συγκρότηση της έμφυλης υποκειμενικότητας, και εν γένει της κοινωνικής ταυτότητας (εθνική, φυλετική, φύλου, υποκουλτούρες κ.λπ.), μέσα από μια διαδικασία μη-επικοινωνίας με τους ηγεμονικούς ή μη λόγους των μέσων.

Οι Ang και Hermes (2001), εξάλλου, επεκτείνουν το συλλογισμό της πολυσθένειας των υποκειμένων, προκειμένου να προτείνουν την εγκατάλειψη της θεωρίας της πρόσληψης προς μια θεωρία της κατανάλωσης,

όπου ούτε το νόημα του κειμένου είναι σταθερό, ούτε η θέση του υποκειμένου που προτείνονται μέσα σ' αυτό αλλά ούτε και οι ταυτίσεις των αναγνωστών. Αντίθετα, υποστηρίζουν ότι «η κατανάλωση των μέσων είναι τελείως ασταθής συνήθεια, ότι δεν διαμορφώνεται από τις ψυχολογικές ή κοινωνιολογικές προδιαθέσεις των μελών του ακροατηρίου, αλλά από τα δυναμικά και αντιφατικά συμβάντα της καθημερινότητας... [και ότι η θεωρηση πρέπει να λαμβάνει πλέον υπόψη της] τη μεταβλητότητα και την απροσδιοριστία των τρόπων με τους οποίους οι ταυτότητες φύλου – θηλυκή και αρσενική υποκειμενικότητα – συγκροτούνται μέσα από τις συνήθειες της καθημερινότητας στις οποίες εντάσσεται η κατανάλωση των μέσων... [και άρα] το θεωρητικό πρόβλημα που πρέπει να καθοδηγεί την ερευνητική πράξη είναι τούτο: με ποιον τρόπο το φύλο – σε συνδυασμό με άλλους μείζονες κοινωνικούς παράγοντες, όπως η τάξη και η εθνικότητα – εκφράζεται σε συγκεκριμένες συνήθειες της κατανάλωσης των μέσων.»

Ένα ακόμα σημαντικό μεθοδολογικό πρόβλημα των εθνογραφικών ερευνών κοινού αφορά το γεγονός ότι η γνώση των νοημάτων που παράγουν οι ερωτώμενοι θεωρείται, κατά κανόνα, απολύτως βέβαιη και σαφής, σαν να μην διαμεσολαβεί η πρόσληψη του ίδιου του ερευνητή. Αν όμως ο ερευνητής στην εθνογραφική μελέτη θεωρεί το νόημα που παράγουν οι συγκεκριμένοι ερωτώμενοι ή οι διάφορες κατηγορίες κοινού σταθερό, σαφές και καθορισμένο, έρχεται σε πλήρη αντίφαση με την καταστατική του αρχή, σύμφωνα με την οποία το νόημα είναι πάντα ασταθές και εξαρτάται από τη διαδικασία πρόσληψής του. Στην πραγματικότητα, στο βαθμό που τα αποτελέσματα φαίνονται σαν να προκύπτουν από τη «φαινομενολογική» βεβαιότητα της άμεσης εντύπωσης του ερευνητή, ο ερευνητής και η δική του ερμηνεία των λόγων των ερωτώμενων εξαφανίζονται από την έρευνα. Εντούτοις, οι αφηγήσεις που προκύπτουν από τις συνευτύξεις αποτελούν ένα σύνθετο «κείμενο» το οποίο μπορεί να ερμηνευτεί και να μεταφραστεί με διάφορους τρόπους όπως κάθε άλλο κείμενο. Επιπλέον, στην ανθρωπολογική θεωρία είναι, πλέον, κοινός τόπος ότι, όταν αντικείμενο της έρευνας είναι η αφήγηση του πληροφορητή, πρέπει πάντα να λαμβάνουμε υπόψη μας δύο αλληλένδετα ζητήματα. Κατ' αρχάς, ότι κάθε «πληροφορητής»/ «αφηγητής» δεν περιγράφει και ερμηνεύει απλώς την εμπειρία του σε σχέση με το πολιτιστικό προϊόν που έχει καταναλώσει, αλλά ταυτόχρονα κατασκευάζει και μια εικόνα του εαυτού του μέσα στις πολιτισμικές συνθήκες που επιβάλλει η ίδια η διαδικασία της εθνογραφικής έρευνας. Δεύτερον, η κατασκευή αυτή είναι προϊόν διαλόγου με τον ερευνητή, δηλαδή τον αποδέκτη της αφήγησης, ο οποίος συμμετέχει ενεργά στην κατασκευή, παίζοντας ένα θεμελιώδη ρόλο (Αμπατζοπούλου,

2000, σ. 308 και αναλυτικά σ. 338-362). Κοντολογίς, φαίνεται ότι η προσέγγιση των προσληπτικών πρακτικών του κοινού γίνεται υπό το βάρος μιας θεωρίας και μιας προβληματικής οι οποίες καθοδηγούν τα ερωτήματα που τίθενται στο κοινό και, από αυτήν την άποψη, το νόημα που παράγουν οι διάφορες κατηγορίες κοινού είναι ένα σύνθετο κείμενο που εξαρτάται και επικαθορίζεται από τα ερωτήματα που τίθενται από τους ίδιους τους ερευνητές. Επιπλέον, σύμφωνα με τη προσέγγιση του Geertz, η συμβολική φύση του πολιτισμού αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο για παραπέρα ερμηνείες είτε των δρώντων υποκειμένων αυτών καθαυτά είτε των ίδιων των ερευνητών. Εξ ου και η ανάγκη να γίνει διάκριση μεταξύ ερμηνειών πρώτης και δεύτερης τάξης, δηλαδή των νοημάτων που παράγουν οι φορείς οι ίδιοι στη διαντίδρασή τους με τα προϊόντα των μέσων και των ερμηνειών των ερευνητών γι' αυτά τα νοήματα:

«... αυτά που αποκαλούμε, [λέει ο Geertz], «δεδομένα μας» αποτελούν στην πραγματικότητα δικές μας κατασκευασμένες εκδοχές των κατασκευασμένων εκδοχών των άλλων σχετικά με ό,τι κάνουν οι ίδιοι και οι συμπατριώτες τους... [ακόμα όμως κι αν] η ανθρωπολογική έρευνα εμφανίζεται περισσότερο ως παρατήρηση και λιγότερο ως ερμηνεία απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα... ήδη ερμηνεύουμε: και, ακόμη χειρότερα, ερμηνεύουμε ερμηνείες. Νεύματα επί νευμάτων...» (Geertz, 2003, σ. 21).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι στις σπουδές των μέσων η διαντίδραση μεταξύ ερευνητών και κοινού αλλά και οι σχέσεις εξουσίας που καθορίζουν τη μεταξύ τους σχέση αποτελεί μία από τις πτυχές του εθνογραφικού διαλόγου που παραμένει αναξιοποίητη από τους ερευνητές αν και αποτελεί κεντρικό ζήτημα προβληματισμού για την ανθρωπολογική θεωρία. Έτσι, πολύ συχνά, αποσιωπάται το γεγονός ότι τα νοήματα που υποτίθεται ότι παράγει το κοινό στην ουσία δεν είναι παρά μια κατασκευή από τους ερευνητές, οι οποίοι, από τη μία, ως κοινωνικά τοποθετημένα έμφυλα υποκείμενα με συγκεκριμένα επαγγελματικά, βιογραφικά και ατομικά χαρακτηριστικά έχουν μια συγκεκριμένη βιωματική, αναγνωστική ή αναλυτική εμπειρία των ίδιων των «κειμένων» των μέσων, και από την άλλη, έχουν μια μερική και ανεπαρκή πρόσβαση στις διαδικασίες και πρακτικές της χρήσης και κατανάλωσης των μέσων στην καθημερινή ζωή των έμφυλων υποκειμένων/ πληροφρονητών τους, και παρόλα αυτά μιλούν εξ ονόματός τους. Εξάλλου, ενώ αρκετοί ανθρωπολόγοι έχουν επισημάνει την εξουσία των συμμετεχόντων της έρευνας να κατευθύνουν την έρευνα, που συνδέεται επίσης άμεσα και με το φύλο ερευνητών και ερωτώμενων, όπως

το «παιχνίδι» των πληροφορητών τους να τους εξαπατούν με φανταστικές μυθολογίες, ψευδείς δομές συγγένειας, ή επινοημένες τελετουργικές πρακτικές που επιτελούνται και παρουσιάζονται για «πλάκα», αυτά τα προβλήματα «πεδίου» που αποτελούν μέρος της δυναμικής των σχέσεων εξουσίας στο εσωτερικό της επιτόπιας έρευνας και αναγκάζουν τους εθνογράφους να επαναθεωρήσουν τις δικές τους σχέσεις με τους συμμετέχοντες και το πεδίο της έρευνας συνολικά, δεν φαίνεται να απασχολούν σοβαρά τις έρευνες κοινού (Murphy, 1999, σ. 209).

Πάντως, αν επεκτείνουμε αυτόν τον προβληματισμό στη λογική του συνέπειας τότε, οποιαδήποτε επιτόπια έρευνα κοινού ή ανάλυση και ερμηνεία κειμένων γίνεται εξαιρετικά ασταθής, στο βαθμό που ο σχετικισμός που εισάγει, δυνητικά, μπορεί να οδηγήσει σε αδυναμία να υποστηρίξουμε ότι παράγεται «έγκυρη» γνώση γύρω από το νόημα των πολιτιστικών προϊόντων των μέσων. Όπως σχολιάζει ο Eagleton (1989, σ. 114) *«Τι θα συνέβαινε αν ζητούσαμε μια περιγραφή του νοήματος των προθέσεων του συγγραφέα και έπειτα μια περιγραφή αυτής της περιγραφής και ούτω καθεξής»;* Επιπλέον, αυτός ο σχετικισμός καθιστά προβληματική τη δυνατότητα να υποβάλλουμε τις διάφορες ερμηνείες ή αναγνώσεις σε σύγκριση και κριτικό έλεγχο και, ακόμα περισσότερο, να γνωρίσουμε *«αντικειμενικά»*—όντας κοινωνικά τοποθετημένοι—¹⁸ την «ιδεολογία του φύλου», «τον ηγεμονικό λόγο», τα «εναλλακτικά νοήματα» αλλά και την «αντίσταση στο κυρίαρχο νόημα». Μ' άλλα λόγια, το ερώτημα που ορθώνεται συνεχώς μπροστά μας είναι με ποιον τρόπο θα τεκμηριώσουμε τα συμπεράσματά μας ως προς το νόημα των πολιτιστικών προϊόντων των μέσων, και, ακόμα σοβαρότερα, ως προς την ιδεολογική δόμηση των κειμένων των μέσων, αν στηριζόμαστε στη δική μας ερμηνεία μιας τυχαίας, αποσπασματικής και συνεχώς μεταβαλλόμενης αφήγησης που, στην καλύτερη περίπτωση, αποτελεί ένα «θραύσμα απόφανσης» ενός αποσυνγκειμενοποιημένου τηλεθεατή ή αναγνώστη, ενός κατακερματισμένου «έμφυλου» υποκειμένου. Ακόμα και αν συγκεντρώσουμε έναν ικανό αριθμό αφηγήσεων χαλαρά συγκροτημένων κατηγοριών κοινού, στο βαθμό που, ανά πάσα στιγμή, μπορεί να αμφισβητηθεί η βάση συγκρότησης αυτών των ομαδώσεων, πώς θα αποφύγει η ανάλυσή μας να μη διολισθήσει προς μια ακραία μορφή εμπειρισμού;

18. Σχετικά με την ανάλυση της Haraway για τη σχέση του υβριδικού υποκειμένου με την παραγωγή γνώσης ως κοινωνικά τοποθετημένης διαδικασίας στο ευρύτερο πλαίσιο του πολιτικού και γνωστικού εγχειρήματος της φεμινιστικής επιστημολογίας βλ. Μιχαηλίδου, 2004.

Φυσικά δεν είναι δυνατόν στο στενό περιθώριο ενός άρθρου να δώσω απαντήσεις σε όλα αυτά τα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα. Αντίθετα, ο στόχος του προβληματισμού που ανέπτυξα εδώ είναι να καταδειχτεί η πολυπλοκότητα των σημασιολογικών - συμβολικών πρακτικών και στρατηγικών και ο πλούτος των θεμάτων που αναδύονται σ' οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας των κειμένων της μαζικής επικοινωνίας, είτε είναι στο πλαίσιο της φεμινιστικής επιστημολογίας είτε ευρύτερα σε αυτό των κοινωνικών και πολιτισμικών σπουδών. Έχοντας, λοιπόν, πλήρη επίγνωση των δυσκολιών που θέτει ο παραπάνω προβληματισμός, ίσως είναι καλύτερα να κρατήσουμε σε εκκρεμότητα την οριστική απάντηση, «αφήνοντας τα προβλήματα αυτά», όπως έλεγε ο Foucault, «να ισχύουν αυτοδικαίως» (Foucault, 1987, σ. 42).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Είναι αλήθεια ότι εδώ και μερικές δεκαετίες, οι κοινωνικές επιστήμες γνωρίζουν μια πρωτοφανή κρίση σε θεωρητικό, επιστημολογικό και πολιτικό επίπεδο και οι ίδιες οι μέθοδοι και τεχνικές «παύουν να είναι ασφαλείς δρόμοι που οδηγούν σε βέβαιη γνώση» (Γέμτος, 2004, σ. 23). Εντούτοις, αυτή η κρίση, παρότι «δυσκολίες» που δημιουργεί σε κάθε απόπειρα πραγμάτευσης ενός ζητήματος, είναι ταυτόχρονα ιδιαίτερα γόνιμη καθώς αποτελεί μια διαδικασία μέσω της οποίας ανα-προσδιορίζονται ακατάπανστα τα εργαλεία της έρευνας, αλλά και τα ίδια τα αντικείμενα της ανάλυσης.

Σήμερα, η ολοένα διευρυνόμενη βιβλιογραφία στις φεμινιστικές προσεγγίσεις των μέσων καταδεικνύει πόσο σύνθετο είναι το ζήτημα της ανάλυσης κειμένων και λόγου, πόσα θεωρητικά και αναλυτικά προβλήματα τίθενται ανά πάσα στιγμή και, εντέλει, πόσο «καχύποπτοι» πρέπει να είμαστε απέναντι στην εμπειριστική «αφέλεια» και τις βεβαιότητες των θετικιστικών προσεγγίσεων, όχι με την έννοια της απόλυτης και εξ ολοκλήρου απόρριψής τους αλλά με την έννοια της αναγνώρισης των ορίων τους. Όπως υποστηρίζει ο Fiske: «Το γεγονός ότι η έννοια μιας τελικής “πραγματικότητας” ή “αλήθειας” δεν άντεξε στις μεταμοντέρνες συνθήκες δεν μας αναγκάζει να απορρίψουμε τελείως την έννοια της πραγματικότητας αλλά απλώς να την αναδιατυπώσουμε ως έννοια πολλαπλών πραγματικοτήτων που βιώνονται διαφορετικά, μέσα στις οποίες οι άνθρωποι βιώνουν την καθημερινή ζωή τους» (Fiske, 2005, σ. 100). Από αυτήν την άποψη, το πεδίο ανάλυσης του νοήματος των μέσων, λαμβάνοντας υπόψη του τα επίπεδα συνθετότητας που ήδη ανέφερα, δηλαδή «το κείμενο», «το

συγκείμενο», «την πρόσληψη» και «τον έμφυλο εαυτό», είναι δύσκολο πλέον να προτείνει οριστικές απαντήσεις ή αναλυτικά εργαλεία και τεχνικές «*passé-partout*» για την ανάλυση των κειμένων των μέσων από τα έμφυλα υποκείμενα. Αντίθετα, μέσα από την ιχνηλάτηση ορισμένων κεντρικής σημασίας θεωρητικών και επιστημολογικών ερωτημάτων, υπό το πρίσμα της κριτικής επισκόπησης των συγκεκριμένων τεχνικών ανάλυσης που μέχρι τώρα κυριαρχούν, μπορεί να προτείνει μόνο κάποιες εναλλακτικές κατευθύνσεις χάρη κυρίως στην προοπτική εφαρμογής ποιοτικών πολυμεθοδολογικών μεθόδων και εργαλείων.

Καταρχάς, σ' ό,τι αφορά το έμφυλο υποκείμενο, από τη στιγμή που οι συζητήσεις περί ουσιοκρατίας, κοινωνικής κατασκευής και επιτέλεσης του φύλου θεμελιώνουν τον προβληματισμό για την πολυπλοκότητα της έννοιας «φύλο» και απορρίπτουν τη διπολικότητα ανδρών και γυναικών ως θεωρητικά αλλά και πολιτικά αβάσιμη (Παντελίδου-Μαλούτα, 2003), ίσως θα ήταν γονιμότερο για τις σπουδές των μέσων να προβληματοποιήσουν, όχι μόνο τις έμφυλες, αλλά όλες τις κοινωνικές ή/και δημογραφικές κατηγορίες ανάλυσης ή μεταβλητές (ταξικές, έμφυλες, θρησκευτικές, ηλικιακές κ.λπ.). Μ' άλλα λόγια, χωρίς να απορριφθούν συνολικά οι κατηγοριοποιήσεις του κοινού κατά φύλο, τάξη κ.λπ., στο βαθμό που πρέπει να αναγνωριστούν οι αδιάκοπες ιδεολογικές προθέσεις των κειμένων να συγκροτήσουν έμφυλες θέσεις υποκειμένου και να τοποθετήσουν το κοινό μέσα σε αυτές (Mulvey, 2005), ενδεχομένως, το κεντρικό αντικείμενο της ανάλυσης θα πρέπει να αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο ο λόγος, η γλώσσα, η κουλτούρα και η ιδεολογία επιχειρούν ακριβώς να συγκροτήσουν τα υποκείμενα παγιώνοντας και πραγματοποιώντας τα υποτιθέμενα έμφυλα ή άλλα χαρακτηριστικά τους (Mascia-Lees et al., 1989). Ταυτόχρονα, όμως, οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε θεωρητικά και μεθοδολογικά τον κίνδυνο που ελλοχεύει στην επικέντρωση στη μερικότητα και την έλλειψη ενότητας που μοιάζει να «αντιφάσκει με την ίδια την έννοια της κοινωνιολογίας ως μιας κοινωνικής επιστήμης που γενικεύει και συστηματοποιεί, με στόχο την ορθολογική ανάλυση της κοινωνικής ολότητας» (Featherstone, 1988, σ. 205), (Χάλαρης, 1995, σ. 42).

Από την άλλη πλευρά, η κριτική ανάλυση των σημασιολογικών πρακτικών των ΜΜΕ απαιτεί να αναπτύξουμε μια θεωρητική προσέγγιση η οποία να περιλάβει τόσο τα ζητήματα της οικονομικής, πολιτισμικής και ιδεολογικής εξουσίας των μέσων όσο και τα ζητήματα που σχετίζονται με τη διαδικασία της πρόσληψης των πολιτιστικών προϊόντων των μέσων, όπως συναρθρώνονται στις ευρύτερες δομές των έμφυλων σχέσεων κυριαρχίας και υποτέλειας. Συνεπώς, ο γονιμότερος τρόπος να υπερβού-

με, από τη μια, τις αδυναμίες των κειμενοκεντρικών προσεγγίσεων κι από την άλλη, την «παγίδα» που ενυπάρχει στην αισιοδοξία της εθνογραφικής ισχυρής περιγραφής των προσληπτικών πρακτικών των υποκειμένων, πιστεύω ότι είναι η διερεύνηση των τρόπων και των συνθηκών κάτω από τις οποίες οι [ατομικές] αναγνώσεις των πολιτιστικών κείμενων ενσωματώνονται σε ένα δίκτυο υπεραπορισμένων κοινωνικών δομών και σχέσεων και ο τρόπος με τον οποίον αυτές αναπαράγονται στις καθημερινές μας πρακτικές. Στο βαθμό, δηλαδή, που οι ευρύτερες κοινωνικές δομές κυριαρχίας και υποτέλειας οριοθετούν με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία την κοινωνική δράση και την παραγωγή του νοήματος στο επίπεδο της καθημερινότητας, θα πρέπει με αφετηρία τα ηγεμονικά «εξωκειμενικά» και «κειμενικά» όρια που επιβάλλονται στην ανάγνωση και πρόσληψη ενός κειμένου, να αναλύουμε την παραγωγή, το νόημα και την πρόσληψη ως συνδεδεμένων και ενσωματωμένων μέσα στις διεθνικές, εθνικές, τοπικές και ατομικές κοινωνικο-οικονομικές πραγματικότητες και χρήσεις με έναν τρόπο, όμως, που να είναι διαχειρίσιμος στην εμπειρική έρευνα (Fenton, 2000, σ. 724).

Αυτή η προβληματική καθιστά απαραίτητη την προσέγγιση της παραγωγής του νοήματος ταυτόχρονα σε εθνογραφική αλλά και κοινωνιοσημειωτική προοπτική. Στην προκειμένη περίπτωση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στόχος της ανάλυσης πρέπει να είναι η διερεύνηση του πολύπλοκου ζητήματος της συνάρθρωσης του πολιτισμικού χώρου του κοινού σύμφωνα με την προσέγγιση του (Morley, 1983, σ. 122)¹⁹ με το σύνολο των κειμενικών συμβάσεων που παράγουν τον ηγεμονικό λόγο των ΜΜΕ και οι οποίες αλληλεπιδρούν με τη σημασιοδοτική πρακτική του κοινού και καθιστούν δυνατό ή αποκλείουν ένα ορισμένο είδος νοήματος, σκέψης και ερμηνείας. Έτσι, ενώ η λεπτομερής και καθημερινή σχέση ερευνητή/ερωτώμενου είναι πολύτιμη, για να έχουμε μια ολοκληρωμένη ερμηνεία του ρόλου των μέσων, είτε ως κείμενο είτε/και ως τεχνολογία, στην κατασκευή του πολιτισμού, θα πρέπει ν' αναλύσουμε την παραγωγή, τη χρήση και την κατανάλωση των κειμένων των μέσων στη διαπλοκή του τοπικού, εθνικού και παγκόσμιου (Marcus, 1995). Μ' αυτόν τον τρόπο, νομίζω ότι, από τη μια, θα αποφύγουμε τον αναγωγισμό των «κειμενο-κεντρικών» προσεγγίσεων που αγνοούν το ενεργητικό ρόλο κοινού στην παραγωγή του νοήματος. Από την άλλη, θα επαναφέρουμε την ισορροπία μεταξύ συνθηκών παραγωγής, κειμένου και πρόσληψης των πολιτιστικών προϊόν-

19. Βλ. σχετικά, Κωνσταντινίδου, 2003, 2007.

ντων, η οποία έχει ανατραπεί από το θεωρητικό εφησυχασμό πολλών προσεγγίσεων από το χώρο των πολιτισμικών σπουδών και την καταχρηστική εξίσωση της παραγωγής του νοήματος με την αντίσταση στην κυρίαρχη ιδεολογία του φύλου. Τέλος, θα είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονται όχι μόνο η ανάγκη για διαφοροποιημένα κοινά και προϊόντα αλλά και ο δημόσιος λόγος που στηρίζει αυτήν την ανάγκη, όσο και ο επιστημονικός λόγος που εγκωμιάζει ή ασκεί κριτική σ' αυτές τις μεταβολές. Πάντως, μέχρι να μπορέσουμε να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι ως προς τις συνέπειες του να μοιραζόμαστε σύμβολα, αλλά όχι νοήματα, να μοιραζόμαστε κείμενα αλλά όχι ερμηνείες, η πλήρης κοινωνική και πολιτισμική σημασία του μεντιακού κειμένου δεν μπορεί να εκτιμηθεί και να αναλυθεί επαρκώς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abu-Lughod L., 1997, *The interpretation of culture(s) after television*, <http://www.haussite.net/haus.0/SCRIPT/txt2001/01/lughod.HTML>, τελευταία πρόσβαση 10/5/2006.
- Αθανασίου Α., 2006, «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”», στο Αθανασίου Α. (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, σ. 13-140.
- Αμπατζοπούλου Φ., 2000, *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκης.
- Ang I., 1985, *Watching Dallas: soap opera and the melodramatic imagination*, London, Methuen.
- Ang I. and Hermes, J., 2001, «Φύλο και/στην κατανάλωση των μέσων», στο Curran J. and Gurevitch M. (επιμ.), *MME και κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, σ. 455-487.
- Βαρίκα Ε., 2000, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα, Κατάρατι.
- Bennett T., 1982, «Media, “reality” and signification», στο Gurevitch et al. (επιμ.), *Culture, ideology and social process*, London, The Open University Press, σ. 287-308.
- Braidotti R., 2006, «Ενσώματη ταυτότητα, έμφυλη διαφορά και το νομαδικό υποκείμενο», στο Αθανασίου Α. (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, σ. 189-214.
- Brown M. E., 1987, «The politics of soaps: pleasure and feminine empowerment», *Australian Journal of Cultural Studies*, τόμ. 4, τεύχ. 2, <http://www.mcc.murdoch.edu.au/ReadingRoom/serial/AJCS/4.2/Brown.html>, τελευταία πρόσβαση 16/10/07.
- Brown M. E., 1994a, *Soap opera and women's talk*, London, Sage.
- Brown M. E. (επιμ.), 1994b, *Television and women's culture*, London, Sage.
- Bryson V., 2005, *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

- Butler J., 1993, *Bodies that matter. On the discursive limits of «sex»*, New York and London, Routledge.
- Butler J., 1999, *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*, New York and London, Routledge.
- Butler J., 2006, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: Δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία», στο Αθανασίου Α. (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Αθήνα, Νήσος, σ. 381-408.
- Culler J., 2006, *Αποδόμηση, θεωρία και κριτική μετά το δομισμό*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Γέμτος Α. Π., 2004, *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών, τόμ. 1 και 2, (δ' διευρυμένη έκδοση)*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Eagleton T., 1989, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Featherstone M., 1988, *Postmodernism*, London, Sage.
- Fenton N., 1995, «Women, communication and theory: A glimpse of feminist approaches to media and communication studies», *Feminism and Psychology*, τόμ. 5, τεύχ. 3, σ. 426-431.
- Fenton N., 2000, «The problematics of postmodernism for feminist media studies», *Media, culture and society*, τόμ. 22, τεύχ. 6, σ. 723-741.
- Fiske J., 2000, *Η ανατομία του τηλεοπτικού λόγου*, Αθήνα, Δρομέας.
- Fiske J., 2005, «Μεταμοντερνισμός και τηλεόραση», στο Curran J., Gurevitch M. (επιμ.), *Μέσα επικοινωνίας και εξουσία*, Αθήνα, Καστανιώτης, σ. 84-101.
- Foucault M., 1987, *Αρχαιολογία της γνώσης*, Αθήνα, Εξάντας.
- Fraser N. and Nicholson L., 1988, «Social criticism without philosophy: an encounter between feminism and postmodernism», *Theory, Culture and Society*, τόμ. 5, τεύχ. 2-3, σ. 373-394.
- Geertz C., 2003, «Πυκνή περιγραφή: Προς μια ερμηνευτική θεωρία του πολιτισμού», στο Geertz C. (επιμ.), *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 15-41.
- Gillespie M., 1995, *Television, ethnicity and cultural change*, London, Routledge.
- Hall S., 1992, «The question of cultural identity», στο Hall S., Held D. and McGrew T. (επιμ.), *Modernity and its Future*, Cambridge, Polity Press.
- Hall S. (επιμ.), 1997, *Representation: Cultural representations and signifying practices*, Sage, London, Sage.
- Haraway D., 1988, «Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective», *Feminist Studies*, τόμ. 14, τεύχ. 3, σ. 575-597.
- Haraway D., 1991, «A cyborg manifesto: Science, technology and socialist - feminism in the late 20th Century», *Simians, cyborgs and women: The reinvention of nature*, New York, Routledge, σ. 149-181.
- Haraway D., 2006, «Ecce homo, ain't, ar'n't, I a woman και ανίδιες/ανιδιοποιημένες άλλες: Ο άνθρωπος σε μετα-ανθρωπιστικό τοπίο», στο Αθανασίου Α. (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, σ. 423-452.
- Hermes J., 1995, *Reading women's magazines*, Cambridge, Polity Press/Blackwell Publications.

- Jansen S. C., 1989, «Gender and the information society: a socially structural silence», *Journal of Communication*, τόμ. 39, τεύχ. 3, σ. 198-215.
- Jauss H. R., 1995, *Η θεωρία της πρόσληψης*, Αθήνα, Εστία.
- Jones M. C., 1999, «Shifting sands: women, men and communication. Review essay», *Journal of Communication*, τόμ. 49, τεύχ. 1, σ. 148-155.
- Κακαβούλια Μ., 1999, «Κυβερνοφεμινισμός: σχετικά με τα όρια του μεταμοντέρνου σώματος», *Διαβάζω*, τόμ. 401, σ. 192-199.
- Κακαβούλια Μ., 2003, «Donna Haraway: Μια πρώτη παρουσίαση», στο Κακαβούλια Μ. (επιμ.), *Μελέτες για τον αφηγηματικό λόγο*, Αθήνα, Ψυχογιός, σ. 154-164.
- Κωνσταντινίδου Χ., 1992, «Η αναπαράσταση των κατά φύλο σχέσεων στον Τύπο: οι εμπειρικές εργασίες», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 48, Ιούνιος, σ. 87-98.
- Κωνσταντινίδου Χ., 1998, *Η αναπαράσταση του κατά φύλο καταμερισμού εργασίας στον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 850, 4τ.
- Κωνσταντινίδου Χ., 2002, «Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και η παραγωγή νοήματος, Θεωρητικές προσεγγίσεις και προοπτικές – α' μέρος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 108-109, σ. 139-188.
- Κωνσταντινίδου Χ., 2003, «Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και η παραγωγή νοήματος, Θεωρητικές προσεγγίσεις και προοπτικές – β' μέρος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 111-112, σ. 193-265.
- Κωνσταντινίδου Χ., 2007, «Το κοινωνικό φύλο στο περιοδικό Έψιλον της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας», *Πρακτικά του Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου «Το Φύλο στις Κοινωνικές Επιστήμες: Έμφυλοι Μετασχηματισμοί»*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήματα Κοινωνιολογίας, Ιστορίας και Αρχαιολογίας και Φιλοσοφίας και Κοινωνικών Επιστημών, σ. 135-151.
- Marcus G., 1995, «Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography», *Annual Review of Anthropology*, τόμ. 24, σ. 95-117.
- Mascia-Lees F. E. et al., 1989, «The Postmodernist turn in anthropology: cautions from a feminist perspective», *Signs*, τόμ. 15, τεύχ. 1, σ. 7-33.
- Michaels E., 1982a, «How to Look at us Looking at the Yanomami Looking at us», στο Ruby J. (επιμ.), *A crack in the mirror: Reflexive perspectives in Anthropology*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Michaels E., 1982b, *TV Tribes*, Unpublished Phd Dissertation, Austin, Communications, University of Texas, <http://astro.temple.edu/~ruby/wava/eric/index.html>, τελευταία πρόσβαση 16/10/07.
- Michaels E., 1986, *The aboriginal invention of television in Central Australia, 1982-1985*, Canberra, Australian Institute of Aboriginal Studies - Institute Report.
- Michaels E., 1990, «A model of teleported texts, with reference to Aboriginal television», *Continuum: The Australian Journal of Media & Culture*, τόμ. 3 τεύχ. 2.
- Μιχαηλίδου Μ., 2004, «Υβριδισμός και υποκειμενικότητα: Η φιγούρα του cyborg και το μεταβιομηχανικό υποκείμενο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 115, σ. 3-26.
- Moore H., 1988, *Feminism and Anthropology*, Oxford, Polity Press.

- Morley D., 1983, «Cultural transformations: the politics of resistance», στο Davis H. and Walton P. (επιμ.), *Language, Image, Media*, London, Basil Blackwell Publishers, σ. 104-119.
- Morley D., 1992, *Television, Audiences and Cultural Studies*, London, New York, Routledge.
- Morley D., 2006, «Unanswered Questions in Audience Research», *The Communication Review*, τόμ. 9, σ. 101-121.
- Μπακαλάκη Α., 1994, «Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο Μπακαλάκη Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 9-12.
- Mulvey L., 2005, «Οπτική απόλαυση και αφηγηματικός κινηματογράφος», στο Mulvey L., επιμ., *Οπτικές και άλλες απολαύσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 55-74.
- Mumford L. S., 1998, «Feminist theory and television studies», στο Geraghty C. and Lusted D. (επιμ.), *The Television Studies Book*, London, Arnold.
- Murphy P. D., 1999, «Media cultural studies' uncomfortable embrace of ethnography», *Journal of Communication Inquiry*, τόμ. 23, τεύχ. 3, σ. 205-221.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 2003, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Παπαταξιάρχης Ε., 1992, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Καστανιώτης, σ. 11-98.
- Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ., 1993, *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβουλές στην Κοινωνιολογική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Radway J., 1988, «Reception study: Ethnography and the problems of dispersed audiences and nomadic subjects», *Cultural Studies*, τεύχ. 2, σ. 359-67.
- Radway J. A., 1984, *Reading the Romance*, London, The University of North Carolina Press.
- Riley D., 2003, *Am I that name?: Feminism and the Category of Women in History*, Minnesota, University of Minnesota Press.
- Schroder K., 1994, «Audience semiotics, interpretative communities and the "ethnographic turn" in media research», *Media, Culture and Society*, τόμ. 16, τεύχ. 2, σ. 337-347.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., 1978, «Η προβληματική του γυναικείου ζητήματος: ανθρωπολογική προσέγγιση», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 5.
- Stanley L. and Wise S., 1983, *Breaking out: Feminist consciousness and feminist research*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Titscher S. et al., 2000, *Methods of text and discourse analysis*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications.
- Τσουκαλάς Κ., 1986, «Μονοσήμαντες τάξεις και "πολυσθενή" υποκείμενα», στο Τσουκαλάς Κ. (επιμ.), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 145-170.
- Tuchman G., 1978, «Introduction: the Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media», στο Tuchman G., Daniels Kaplan A. and Benit J. (επιμ.), *Heart and home: Images of women in the mass media*, Oxford, Oxford University Press, σ. 3-38.

- Van Zoonen L., 2001, «Φεμινιστικές θεωρήσεις των μέσων», στο Curran J. and Gurevitch M. (επιμ.), *MME και κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκη, σ. 53-83.
- Williamson J., 2001, «Αποκωδικοποιώντας τη διαφήμιση: τα σημεία απευθύνονται σε κάποιον», στο Βιδάλη Ά. (επιμ.), *Αφήγηση και φαντασίωση*, Αθήνα, Νήσος, σ. 27-78.
- Willis P., [1980] 1992, «Notes on method», στο Hall S. and et al. (επιμ.), *Culture, media, language, working papers in cultural studies, 1972-79*, London, Centre for Contemporary Cultural Studies - University of Birmingham, Routledge, σ. 88-95.
- Χάλαρης Γ., 1995, «Κοινωνιολογία και μετανεωτερικότητα», *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 56, σ. 34-43.
- Ψαρογά Α., 1993, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίνη*, τεύχ. 6, Ιούνιος, σ. 31-54.
- Zima P. V., 1985, *Manuel de Sociocritique*, Paris, Picard.